

2016 | 3

■ A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

■ A TARTALOMBÓL

- *B. SZABÓ JÁNOS*
ÁRPÁD HONFOGLALÓINAK 9–10. SZÁZADI
HATALMI SZERVEZETE
- *SUDÁR BALÁZS*
A ZSARNÓCAI CSATA (1664)
– TÖRÖK SZEMMEL
- *MIHALIK BÉLA VILMOS*
A SZENTSZÉK ÉS A MAGYAR
VÁLASZTÓFEJEDELEMSÉG GONDOLATA
- *TÓTH FERENC*
EGY FELVILÁGOSULT URALKODÓ
GONDOLATAI A FELVILÁGOSODÁS ELŐTT
- *ABLONCZY BALÁZS*
BARÁTH TIBOR PÁRIZSI ÉVEI
(1930–1939)
- *HORVÁTH GERGELY KRISZTIÁN*
SZEMPONTOK A KÉT VILÁGHÁBORÚ
KÖZÖTTI FALUKUTATÓK VIZSGÁLATÁHOZ

TÖRTÉNELMI SZEMLE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA BÖLCSESZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
LVIII. ÉVFOLYAM, 2016. 3. SZÁM

Szerkesztők

TRINGLI ISTVÁN (felelős szerkesztő)

FÓNAGY ZOLTÁN, OBORNI TERÉZ, PÓTÓ JÁNOS, ZSOLDOS ATTILA (rovatvezetők)
GLÜCK LÁSZLÓ (szerkesztőségi munkatárs)

Szerkesztőbizottság

FODOR PÁL (elnök),
BORHI LÁSZLÓ, ERDŐDY GÁBOR,
GLATZ FERENC, MOLNÁR ANTAL, ORMOS MÁRIA,
OROSZ ISTVÁN, PÁLFFY GÉZA, PÓK ATTILA, SOLYMOSI LÁSZLÓ,
SZAKÁLY SÁNDOR, SZÁSZ ZOLTÁN,
VARGA ZSUZSANNA

A szerkesztőség elektromos postája: tortenelmiszemle@btk.mta.hu

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

- B. Szabó János: Árpád honfoglalóinak 9–10. századi hatalmi szervezete
steppetörténeti párhuzamok tükrében 355
- Mihalik Béla Vilmos: A Szentszék és a magyar választófejedelemség gondolata
a 17. század végén 383
- Tóth Ferenc: Egy felvilágosult uralkodó gondolatai a felvilágosodás előtt.
Lotaringiai Károly herceg *Politikai testamentuma*, a magyar történelem elfelejtett forrása 409
- Ablonczy Balázs: Ördögsekéren. Baráth Tibor párizsi évei (1930–1939) 429
- Horváth Gergely Krisztián: Műhelyek, pályák, módszerek.
Szempontok a két világháború közötti falukutatók vizsgálatához 451

MŰHELY

- Pósán László: A Német Lovagrend megítélése Magyarországon II. András korában 465
- Sudár Balázs: A zarnócai csata (1664) – török szemmel 475

DOKUMENTUM

- Jakó Zsigmond műhelyéből (*Sajtó alá rendezte: Jakó Klára*) 483

MÉRLEG

- Szigetvár, 1566. Konferenciabeszámoló (*Kármán Gábor*) 493

B. SZABÓ JÁNOS

Árpád honfoglalóinak 9–10. századi hatalmi szervezete steppetörténeti párhuzamok tükrében*

A korai magyar történelem kutatói között régóta igen népszerű kérdéskör a honfoglalás időszakának államszervezete. A 20. század „klasszikusai” – Hóman Bálint, Deér József, Németh Gyula, Györffy György, Kristó Gyula, Czeglédy Károly – munkássága után még manapság sem tűnik lezárt-nak vagy problémamentesnek a téma, mint azt az orientalisták részéről Róna-Tas András,¹ a történészek részéről pedig Makk Ferenc,² Zimonyi István,³ Tóth Sándor László,⁴ Uhrmann Iván,⁵ vagy újabban Szabados György⁶ publikációi is jelzik.

Ezen a körön belül egyfajta sajátos választóvonalnak tekinthető az, hogy a kérdés vizsgálatakor ki milyen mértékben támaszkodik a nemzetközi orientalisztikai kutatásokra mint háttéranyagokra: míg a 20. századi szerzők esetében ez, bizonyos határok között, többé-kevésbé természetes volt, manapság egyre ritkábban fordul elő, hogy az aktuális steppetörténeti kutatásokból valami beszűremkedjék a hazai szakirodalomba.⁷ Habár az újabb művek sem szűkölködnek az olyan kategóriák felvonultatásában, mint a steppe-állam, nomádállam/nomád állam vagy nomád birodalom,⁸ ezek mögött a gyakran használt és meglehetősen

* E helyen szeretnék köszönetet mondani Ivanics Máriának, aki ugyan formálisan sosem tanított, de akitől a sok-sok éven át tartó hosszú-hosszú beszélgetéseinkből jóval többet tanultam a steppéről – és így a korai magyar történelemtől is –, mint bárki másától. Valamint Balogh Lászlónak, aki az anyaggyűjtés kezdeteinél nyújtott felbecsülhetetlen segítséget, és Sudár Balázsnak, akivel mindmáig számos problémáról tudunk közösen gondolkodni.

1 Róna-Tas András művei: <http://www.bibl.u-szeged.hu/ligeti/RTAbibliografia.hu.utf8.html> (a letöltés ideje: 2016. január 29.).

2 Makk Ferenc művei: http://www.mtakoztest.hu/pub_makk_ferenc.htm (a letöltés ideje: 2016. január 29.).

3 Zimonyi István művei: http://www.doktori.hu/index.php?menuid=192&sz_ID=26 (a letöltés ideje: 2016. január 29.).

4 Tóth Sándor László művei: http://www.doktori.hu/index.php?menuid=192&sz_ID=116 (a letöltés ideje: 2016. január 29.).

5 Uhrmann Iván művei: <https://vm.mtmt.hu/search/slist.php?AuthorID=10035725&EditorID=10035725&lang=0> (a letöltés ideje: 2016. január 29.).

6 Szabados György művei: <https://vm.mtmt.hu/search/slist.php?lang=0&AuthorID=10000162> (a letöltés ideje: 2016. január 29.).

7 *Katkó Gáspár*: Szabados György: Magyar államalapítások a IX–XI. században. Előtanulmány a korai magyar állam történelmének fordulópontjairól. [Könyvismertetés.] Keletkutatás (2013. ősz) 137–140.

8 Például: „fontos kérdés, hogy a magyarság eljutott-e a nomádállami, félnomád állami, avagy nomád birodalmi szintre vagy törzsszövetségnek kell-e tekintetnünk a IX–X. században”. (*Tóth Sándor*

általános fogalmak mögött azonban elég nehéz fellelni valamiféle konkrét step-petörténeti hátteret.⁹

Mindez arra inspirált, hogy elővegyem egy évtizedesnél is régebbi kéziratot, s az újabb szakirodalommal kiegészítve folytassam a gondolatmenetet, amit a 2002. évi III. szegedi step-petörténeti konferencián tartott előadásom végén abba-hagytam: „egy rendszeresen [külföldi] hadjáratokat indító állam külpolitikai és gazdasági érdekei, valamint a résztvevők meggazdagodási vágya nem feltétlenül került egymással ellentmondásba – legalábbis a Krími Kánság esetében biztosan nem. A »kalandozó« hadjáratok funkcióinak vizsgálatakor természetesen csak akkor lehet tekintetbe venni a Krími Kánság diplomáciájának tanúságait a 9–10. századi magyarok esetében, ha feltesszük, hogy már náluk is létezett – legalább – a Krími Kánságéhoz hasonló hatalmi szerkezet.”¹⁰

Akkor abból a munkahipotézisből indultam ki, hogy a krími tatárok és a honfoglalók több szempontból összehasonlítható földrajzi, gazdasági és haditechnikai környezete lehetővé teszi, hogy a Krími Kánság külföldi hadi és diplomáciai tevékenysége, valamint belső államszervezete közötti kapcsolatok analógiája alapján értelmezhesük a magyar honfoglalás és a „kalandozások” korának hadi és hatalmi viszonyairól rendelkezésünkre álló adatokat.¹¹

Bár az 1960–1970-es években még széles körben és sokszor talán megalapozatlanul is használt kései analógiák és párhuzamok sokféle ellenérzést szültek a hazai kutatókban,¹² mégis úgy tűnik, hogy a korai magyar történelemre vonatkozó források gyér száma miatt rendre – akár bevallottan, akár nem – valamilyen modell köré csoportosították a rendelkezésre álló töredékesen fennmaradt, szétszórt ada-

László: A honfoglalástól az államalapításig. A magyarság története a X. században. Históriaantik Könyvesház, Szeged, 2010. 134–135.) Ugyanerről újabban: *Uő:* A magyar törzsszövetség politikai életrajza (A magyarság a 9–10. században). Belvedere Meridionale, Szeged, 2015. 451–471. (E kötet csak a kézirat leadása után került a kezembe, így sajnálatos módon csak kis mértékben tudtam beépíteni a szerző legújabb eredményeit e cikkbe.)

- 9 A különféle rendszerező kísérleteket korábban némileg gyakrabban említette a hazai irodalom, ld. pl. Kraderről: *Bartha Antal:* A IX–X. századi magyar társadalom. Akadémiai, Bp., 1973. 56–57., Khazanovról: *Kristó Gyula:* A magyar állam megszületése. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 1995. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár) 89–91. A nemzetközi irodalomról készült egyik legújabb magyar nyelvű összefoglaló: *Dobrovits Mihály:* Hatalom és törzsi rendszer a második türk kaganátusban. Publications Universitatis Miskolciensis. Sectio Philosophica 9. (2004) 3. sz. 53–59., ill. *Ivanics Mária:* A Dzsingisz-legenda könyvének nomád fejedelme. Akadémiai doktori értekezés. 2009.
- 10 *B. Szabó János:* Gondolatok a 9–10. századi magyar hadviselésről. A Krími Kánság vizsgálatának bevonása a „kalandozó” hadjáratok kutatásába. In: *Fegyveres nomádok, nomád fegyverek.* Szerk. Balogh László–Kellner László. Balassi, Bp., 2004. (Magyar Őstörténeti Könyvtár) 133.: 41. jz.
- 11 Uo. 124–138.
- 12 Ld. erről: *Dienes István:* Vita a honfoglalás kor kérdéseiről. A magyar középkor kutatóinak nagyvázsonyi találkozója. Összeáll. Éri István. Veszprém, 1973. 7–13., ill. *B. Szabó J.:* i. m. (10. jz.) 125.: 5. jz. Vlagyimircov elgondolása a „mongol feudalizmusról” épp akkor kezdett teret nyerni Magyarországon, amikor a Szovjetunióban már kétségbe vonták annak megalapozottságát: *Dobrovits M.:* i. m. (9. jz.) 57–58.

tokat. S ezek mögött a modellek mögött bizony rendre felsejlik egy-egy történelmi párhuzam vagy analógia. Németh Gyula 1991-ben megjelent poszthumusz művében már gyakran szerepelnek 18–19. századi karakalpak és kazah példák, és Szűcs Jenőben is felmerült az a gondolat, hogy a magyar etnogenezis elemzéséhez fel lehetne használni például a közép-ázsiai népek újkori genezisének tanulságait, a régész Dienes István pedig egyenesen úgy vélekedett, „a holt társadalom megelevenítését csak az elő adatokkal való sokoldalú összevetéstől remélhetjük”¹³

Ha pedig Árpád honfoglalóinak hatalmi szervezetét egyfajta „black box”-ként fogjuk fel,¹⁴ amelynek csak egyes kimeneti és bemeneti jeleiről van szórványos tudásunk, talán nem haszontalan egy olyan „szerkezet” vizsgálata, amelyhez hasonló – de számosabb – jelek tartoznak akár a bemeneti, akár a kimeneti oldalon, és amelynek a belső működéséről is van némi tudásunk. Mint azt már a „kalandozó” hadjáratok kapcsán írt cikkemben jeleztem, ilyen hasznos párhuzamnak vélem a Krími Kánság viszonylag jól dokumentált történetét a korai magyar történelem egyes jelenségeinek megértéséhez, s ez alól nem tűnik kivételnek Árpád honfoglalóinak hatalmi szervezete sem.¹⁵ De mit is tudhatunk magáról a Krími Kánságról?

A „vakok” találkozása az „elefánttal” – avagy a forrásértelmezés problémái

Az európai tudomány sokáig egy 18. századi, magyar származású francia diplomata emlékirataiból tájékozódott a Krími Kánság ügyeiről és múltjáról.¹⁶ Báró Tóth Ferenc, az 1767-ben kinevezett krími francia konzul a következő címmel ellátott megbízólevelet adta át a krími kán bahcsiszeráji udvarában: „Lajos Isten kegyelméből Franciaország és Navarra legkeresztényibb császára s királya, Fenségednek Makszud Ghirejnek, a nagy sereg szabad királyának, a krími tatárok, Prekop, a nogaiak, Cserkeszföld, Pethiovia, Biologrod, Dolnie, Scymaria, Kopsin és a táli és tumáni nagy serege nagy khánjának, a mi kedves és igaz barátunknak.

13 Németh Gyula: A honfoglaló magyarság kialakulása. Közzéteszi Berta Árpád. Akadémiai, Bp., 1991.; Szűcs Jenő: Nemzet és történelem. Gondolat, Bp., 1974. 354.; Dienes I.: i. m. (12. jz.) 7. A honfoglaló nemzetségek problémájának analogikus megközelítési lehetőségéről: Zsoldos Attila: Nemzetségek és honfoglalók. In: Honfoglaló őseink. Szerk. Veszprémy László. Zrínyi, Bp., 1996. 178. A hasonló megközelítések példái a korai magyar hadtörténetre vonatkozó irodalomban: B. Szabó János: A honfoglalóktól a huszárokig. Argumentum, Bp., 2010. 40.: 11. jz.

14 Szűcs J.: i. m. (13. jz.) 353.

15 Ez azonban nem jelenti azt, hogy e vizsgált témához ne lehetne más történeti párhuzamokat is találni – remélhetőleg az efféle esettanulmányok száma örvendően gyarapodni fog a közeljövőben –, illetve azt, hogy más jelenségek vizsgálatához ne kínálkoznának jobb párhuzamként a Krími Kánságon kívül más népek, államok történetének bizonyos vonásai.

16 Ivanics Mária: A Krími Kánság a tizenöt éves háborúban. Akadémiai, Bp., 1994. 7. A mű keletkezéséről és olvasatairól: François baron de Tott emlékiratai a törökökről és a tatárokról. A fordítói munkaközösséget vezette, a bevezető tanulmányt írta, a könyvet szerkesztette Tóth Ferenc. Tudományos jegyzetekkel ellátta Ivanics Mária. Vasi Szemle, Szombathely, 2008. 13–27.

Üdvözlötünket.”¹⁷ A címzés alapján akár úgy is tűnhetne az utókor kutatójának, hogy XV. Lajos, az abszolutista egyeduralkodó, aki ebben a levélben ráadásul még császárnak is füllentette magát, hogy még magasabbnak tüntesse fel a saját presztízsét a címzett szemében, nyilván egy hozzá hasonló egyeduralkodónak címezte levelét. A király és külügyminisztere 1767. július 6-án kelt bizalmas emlékiratából – ami instrukcióként szolgált Tóth báró számára – azonban kiderül, hogy a francia diplomácia vezetői köztársaságként emlegették a Krími Kánságot (*La République de Crimée*),¹⁸ és a magyar származású francia diplomata céljaként a kánnak „a tatár köztársaság összes mirzáival és szultánjaival” (*les Mirzas et les Sultans de la République Tartare*)¹⁹ való együttes fellépését célozták meg Oroszország nagyhatalmi ambícióival szemben.

Miután küldetése végeztével Tóth báró hazatért Franciaországba, megírta emlékiratait a világ iránt nyitott, az új élményekre fogékony, művelt francia nagyközönség számára, ami a kiadások és fordítások számát tekintve bizonyosan nagy sikert aratott.²⁰ Ebben ő úgy ábrázolta a Krími Kánság belső viszonyait, mintha egy középkori európai királyságról lenne szó – amilyen forma szerint maga Franciaország is volt ekkoriban: „[...] a Dzsengisz fejedelmek dinasztiája még napjainkra is fennmaradt, csakúgy, mint ama feudális kormányzat, amelynek a tatárok még mindig alá vannak vetve. [...] Az uralkodó dinasztia után a Sirin, a Manszur, a Szedzsud Argin s a Barun családokat kell számításba vennünk. Dzsingisz kán családja adja a hűbérurakat, míg a másik öt családból kerül ki e birodalom öt nagy vazallusa. Azokat, kiket a bég névvel illetnek mindig az egyes családok legidősb tagjai s eme sorrend sérthetetlen. E hajdani mirzák nemzetsége az évkönyvek tanúsága szerint Dzsengisz kán kíséretéből való, s azok a kinevezésük sorrendje szerint alkotják a főnemességet: őket a nemesi rangra emelt uraságokkal összetéveszteni nagy vétek lenne. Ez utóbbiak a »kapikuli mirza« közös nevet viselik, aminek a jelentése ’a fejedelmet szolgáló mirza’: ellenben őket egy bég képviseli, aki fővazallusi kiváltsággal van felruházva, vagyis az országgyűlésben ülészhet. [...] A hűbérúrral együtt e hat bég alkotja a szenátust, az Ilté Bírószágot,²¹ a tatárok mindenható testületét.”²²

Tóth báró szövege már csak azért is becses forrás, mert a saját bevallása szerint maga a krími kán, Krím Giráj osztotta meg vele tudását népe, országa múltjáról – tehát olyan elsőrangú forrásnak kell tekintenünk, melyhez hasonló megkérdőjelezhetetlen lenne a korai magyar történelem esetében –, ugyanakkor mégis nyilvánvaló, hogy a helyszínen gyűjtött helyi információk végső megformálása erősen igazodott a nyugat-európai befogadó közönség ismeretszintjéhez, fogalom-

17 *Pálóczi Edgár*: Báró Tóth Ferenc. A Vörös Félhold Támogatására Alakult Orsz. Biz., Bp., 1916. 63., az eredeti francia szöveg: 303.

18 Uo. 41.

19 Uo. 45.

20 François baron de Tott emlékiratai i. m. (16. jz.) 25–26.

21 A francia szövegben a Cour Ilté kifejezés szerepel, amely bizonyára a kuriltáj kifejezés „franciássá” torzított alakja lehet. Ivanics Mária szíves szóbeli közlése.

22 François baron de Tott emlékiratai i. m. (16. jz.) 153–154.

használatához – így csöppenhetünk a 18. századi szöveg révén egyfajta idealizált „tatár feudalizmusba”, holott ekkoriban még híre-hamva sem volt a későbbi „marxizáló” elméleteknek...²³

A krími tatár intézményrendszer e korai és vázlatos ismertetése mindazonáltal érthetőbbé teszi, hogy vajon miért is használta a francia diplomácia a „tatár köztársaság” elnevezést a korban, hiszen a jelek szerint a 18. századi Európában még ha ritkán is, de létező arisztokratikus köztársaságok (pl. Velence) mintájára képzeltek el a Krími Kánság államszervezetét is, ahol a kán – a dózséhoz hasonlóan – a „szénátussal” együtt intézte az államügyeket.²⁴

Amikor azonban megnyugodhatnánk abban, hogy már érteni véljük, hogy mi mit is jelent a Krímben, feltűnhet, hogy bő száz évvel korábban, 1654-ben IV. Mehmed Giráj kán úgy nyilatkozott a lengyel diplomatáknak, hogy ahogyan „egyetlen Isten van az égben, úgy ő az egyetlen Úr a földön” (*jako Bóg jeden jest na ziemi, tak i ja pan jeden*), azaz legalábbis a saját országában, amit a kán vezíre állítólag úgy fejezett ki, hogy ura, a kán teljhatalommal, *absolutum dominiummal* bír.²⁵ Tehát mégiscsak az 1767. évi megbízólevél címzése alapján levont első következtetésünk lett volna a helytálló? Hisz itt sem „szénátus”, sem holmi „köztársaság” nem kerül szóba. Sőt! De akkor most vajon melyik kán mondott „igazat”? Vagy száz év alatt gyökeresen átalakult volna a Krími Kánság hatalmi struktúrája?

A rendelkezésre álló ismereteink szerint nem igazán: az úgynevezett *karacsi bégek* által vezetett nemzetségek a megalakulása pillanatától kezdve megszűnéseig alapillérei voltak a Krími Kánságnak, s egyes kánok centralizációs kísérletei sem vezettek átütő sikerre a kánság fennállásának végéig.²⁶ Azaz az eltérően értelmezhető adatoknak egy lineáris időtengelyen való mechanikus összekötése, s ebből valamiféle folytonos strukturális változás dinamikájának a felvázolása – ahogyan nemrégiben például Kristó Gyula állította össze a saját képét a korai magyar államszervezet változásairól – legalábbis a Krím esetében igencsak félrevezető lenne.

Ez a közlés így az „államszervezet-labirintusban” tett rövidke kirándulásunk egy újabb fordulójához vezet: úgy tűnik, hogy a kutatónak nem lenne elég csupán azt feltérképezni, hogy ki és kinek közli az adott információt – bizony elég élesen el tud válni egymástól az aktuális valóság és az államról alkotott idea képzete is –,

23 Uo. 153. Ennek fényében aligha meglepő, hogy más korokból és régiókból is lehet találni bizonyos jelenségekre párhuzamokat, ld. pl.: *Veszprémy László*: Közös motívumok a 12–13. századi magyarországi és hispániai historiográfiában. *Aetas* 9. (1994) 1. sz. 36–48.

24 Kurbszkij herceg, aki IV. Iván cár hadvezére, majd ellenfele volt a 16. században, éppenséggel „szénátusnak” nevezte a tatárok tanácskozó testületét. Idézi: *Uli Shamiloglu*: Tribal Politics and Social Organisation in the Golden Horde. PhD Dissertation. Columbia University, 1986. 71.

25 Ez esetben bizonyára a korabeli lengyel politikai diskurzusban sűrűn előforduló latin terminológia szivárgott be a diplomáciai jelentésbe, ld.: *Dariusz Kolodziejczyk*: Divided Sovereignty in the Genghisid States as Exemplified by the Crimean Khanate: “Oriental Despotism” à rebours? *Acta Slavica Iaponica* 32. (2012) 15–17.

26 A kezdetekről: *Beatrice Forbes Manz*: The Clans of the Crimean Khanate, 1466–1532. *Harvard Ukrainian Studies* 2. (1978) 3. sz. 282–309., a végről: *Alan W. Fisher*: Crimean Tatars. Hoover Institution Press, Stanford, 1978. 53–69.

de valószínűleg az sem mindegy, hogy aki közli, mikor és milyen politikai szituációban közli azt.

Alig néhány évvel IV. Mehmed Giráj öntudatos nyilatkozata előtt, egy politikailag igen zűrzavarosnak számító időszakban, 1650–1651-ben²⁷ egy tapasztalt Habsburg-diplomata, Johann Rudolf Schmied nagykövetként kereste fel az oszmán fővárost, Konstantinápolyt, ahol a – majdan IV. Mehmed Girájt krími kánná kinevező – padisah, az ifjú IV. Mehmed székelt, aki oszmán szultánként a Kipcsak Puszták császára (*Padişah-ı Deşt-i Kıpçak*) címet (is) viselve aligha értett volna maradéktalanul egyet vazallusa fentebb idézett vélekedésével a földi hatalom birtoklásáról.²⁸

Schmied a missziója végén készített összegző jelentésében igen sajátos képet festett az Oszmán Birodalom – a modern tudományosságban közismertnek mondható – kormányzati rendszeréről: „az Oszmán Portát (azaz az Oszmán Birodalmat) ma egy furcsa kormányzat vezeti, nem lehet eldönteni, hogy ezt most vajon monarchiának, arisztokratikus kormányzatnak, demokráciának vagy triumvirátusnak kellene nevezni”.²⁹ Ha csak ez a leírás állna a modern oszmanisztika művelőinek rendelkezésére, bizony komoly bajban lennének, mert ennek alapján lehet, hogy igencsak távolra navigálnák magukat a valóságtól az oszmán államszervezet struktúrájának rekonstrukciója közben. Hiszen Schmied antik előzményekre visszavezethető kategóriái szinte az összes szóba jöhető európai kormányzati formát felölelik, s valószínűleg csak azért nem tartalmazzák még a „szakrális kettős királyság” fogalmát – beleértve abba a „szerencséséjét vesztett”, tehát alkalmatlannak bizonyult uralkodók selyemzsinórral való, vér nélküli „rituális” meggyilkolását is –, mert az még nem volt fellelhető az ókori auktoroknál. Pedig bizonyos szempontból azzal is igen jól le lehetett volna írni a népétől elzártan élő és uralkodó oszmán szultán,

27 B. Szabó János–Sudár Balázs: „Independens fejdelem az Portán kívül”. II. Rákóczi György oszmán kapcsolatai. Esettanulmány az Erdélyi Fejedelemség és az Oszmán Birodalom viszonyának történetéhez. II. Századok 147. (2013) 932–933., 936–938., 943–944., 947–948.

28 A sajátos oszmán–tatár viszony értékeléséről: *Dariusz Kolodziejczyk*: What is Inside and What is Outside? Tributary States in Ottoman Politics és *Natalia Królikowska*: Sovereignty and Subordination in Crimean–Ottoman Relations (Sixteenth–Eighteenth Centuries). In: *The European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. Ed. Gábor Kármán–Lovro Kunčević. Brill, Leiden–Boston, 2013. 43–65. és 421–432. Az oszmán–tatár viszonylatban használt címeiről, megszólításokról: *Halil Inalcik*: Power Relationships between Russia, the Crimea and the Ottoman Empire as reflected in Titulature. In: *Turco-Tatar Past, Soviet Present: Studies Presented to Alexandre Bennigsen*. Peeters, Louvain–Paris, 1986. (Turcica) 383–385. <http://www.inalcik.com/images/pdfs/57920968POWERRELATIONSHIPBTWNRUSSiACRIMEAANDOTTOMAN.pdf> (a letöltés ideje: 2016. január 29.). Az európai keresztény uralkodókkal szemben öntudatos szuverénként, az oszmánokkal szemben pedig inkább függő viszonyra utaló hangnemben és formában levelező krími kánok kétarcú kommunikációjáról: *Viktor Ostapchuk*: *The Publication of Documents on the Crimean Khanate in the Topkapi Saray. The Dokumentary Legacy of Crimean–Ottoman Relation*. Turcica 19. (1987) 247–275.

29 *Peter Meienberger*: *Johann Rudolf Schmid zum Schwarzenhorn als kaiserlicher Resident in Konstantinopel in den Jahren 1629–1643: ein Beitrag zur Geschichte der diplomatischen Beziehungen zwischen Österreich und der Türkei in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts*. Lang, Bern–Frankfurt am Main, 1973. 125–127.

valamint a kormányzat napi ügyeit intéző nagyvezír párosának működését a késő 16. századtól kezdve.³⁰

Ez a fajta sokarcúság-sokrétűség természetesen nem korlátozódott az Oszmán Birodalomra, akár még a klasszikus ókor emblematikus hatalma, Róma is tartogathat ilyen meglepetéseket az utókor megfigyelői számára.³¹ Ezeknek az egykor volt államoknak a tanulmányozása így egészen közel hozhatja a kutatóhoz a vakok és az elefánt találkozásáról szóló klasszikus tantörténet tanulságát: „A számos rész közül mindegyikük csak egyet érintett meg. És mindegyikük tévesen észlelte azt. Így aztán egyikük sem ismerte az egészet: a tudás nem szegődik a vakokhoz. Mindannyian elképzelték valamit – ami nem felelt meg a valóságnak.”³²

Preállami törzsszövetség és/vagy nomád birodalom?

Ha már a kánság kortársainak közléseiből is ilyen szövevényes s egymásnak látszólag ellentmondó kép bontakozik ki a kora újkori tatár államszervezetről, nem csodálkozhatunk túlzottan, hogy a Krími Kánsággal történelmileg szoros – bár kényszerű és többnyire ellenséges – kapcsolatokat ápoló Lengyelország kutatói számára is annyira homályos annak valódi működése, hogy a különböző kutatók egymással párhuzamosan vélelmezhetik a kánság államberendezkedését despotikus monarchiának vagy akár nemesi anarchiának is.³³

Ennek fényében pedig aligha csodálkozhatunk, hogy a korai magyar állammal kapcsolatban sokkal gyöngébb forrásadottságokkal rendelkező magyar kutatók generációi hasonlóképpen rendre akár egymástól is szélsőségesen eltérő véleményeket fogalmaztak meg, kezdve onnan, hogy egyáltalán lehet-e államnak nevezni a korai magyar történelemben felbukkanó jelenségek együttesét³⁴ – amelyek összessége nyilvánvalóan nem azonos egy ma ismert, erőszakmonopó-

30 Az Oszmán Birodalom kormányzatáról: *Fodor Pál*: Szultán, birodalmi tanács, nagyvezír. Változások az oszmán hatalmi elitben és a nagyvezíri előterjesztés kialakulása. In: *Uő*: A szultán és az aranyalma. Tanulmányok az oszmán-török történelemlről. Balassi, Bp., 2001. 45–66. Természetesen a látszólagos hasonlóságok ellenére az Oszmán Birodalom valójában nem lehetett – már csak államvallása miatt sem – „szakrális kettős fejedelemség”, vö. *Czeglédy Károly*: A szakrális királyság a stpei népeknél (a kazároknál és a magyaroknál). Magyar Nyelv 70. (1974) 12.

31 „ezért írhatta azt Machiavelli, hogy a Római Köztársaság – attól függően, hogy valaki hatalmi struktúrájának melyik elemével találkozott – képes volt kifelé egészen különböző arcát mutatni. A külföldi követségek – mondja a humanista tudós – arisztokratikus államnak látták Rómát, mert ők a senatussal tárgyaltak ügyeikről [...]” *Takács László*: A római diplomácia. Akadémiai, Bp., 2013. 50.

32 *Idries Shah*: Dervistörténetek. Szúfi mesterek tanmeséi az elmúlt ezer évből. Filosz, Bp., 2010. 28–29.

33 *Kolodziejczyk, D.*: Divided Sovereignty i. m. (25. jz.) 18.

34 Manapság Tóth Sándor László szinte „utolsó mohikánként” védelmezi még a belső autonómiával rendelkező törzsek „állami lét előtti” szövetségének képzetét: *Tóth S. L.*: A honfoglalástól i. m. (8. jz.) 128.; *Uő*: A magyar törzsszövetség i. m. (8. jz.) 464–471.

liummal és belső erőszak szervezettel is bíró, közegészségügyi és közoktatási funkciókat is ellátó, modern nemzetállami szerveződéssel. Innen kezdve pedig jó szerével csupán a felhasznált/kialakított definíció határainak tágasságán múlik, hogy a vizsgált hatalmi szerveződés belefér-e a kutató által már államként definiált kategóriába vagy sem.³⁵

Jelen esetben – konkrét ismereteink alacsony szintje miatt is – egyelőre talán célszerűnek tűnhet elfogadni Kristó Gyulának a törkökre vonatkozó kínai források alapján kialakított véleményét: az egyszerűség kedvéért tekinthetjük mi is – terminus technicusként – államnak azt a hatalmi szervezetet, amelyet külföldi kortársai annak tekintettek.³⁶ (Ahogy az az idézett példából láthatóan a Francia Királyság és a Krími Kánság esetében is történt a 18. században.)

Az „állam” kategóriáján belül azonban mára szintén élénk vita bontakozott ki annak jellegéről. A 19. században, illetve a 20. század elején még elég egyöntetűnek volt mondható, hogy a régebb óta ismert bizánci és magyar források alapján Szalay László, Szabó Károly, Marczali Henrik és Hóman Bálint a valódi monarchikus szervezeti szintet még nem, vagy csak fokozatosan elérő, törzsszövetségi szerveződést látott Álmos vagy Árpád uralma alatt.³⁷ Az 1930-as évekre azonban a

35 Ahogy az már a Szent István által alapított keresztény királyság „állam”-jellegéről folytatott diskurzusból is kitűnt: *Makk Ferenc*: Megjegyzések a Szent István-i államalapítás történetéhez. *Aetas* 26. (2011) 1. sz. 104–142. Mindenesetre figyelemre méltó, hogy az államdefiníciók egy részével történt összevetés után nemcsak a középkor, hanem az ókor olyan hatalmi szerveződéseit sem lehetne egyértelműen államnak minősíteni, mint a görög poliszok vagy a Római Köztársaság, melyeket pedig a történettudomány a kezdetek kezdetétől nyilvánvalóan államnak titulált. Ld. ehhez: *Moses I. Finley*: Politika az ókorban. Európa, Bp., 1995. (Mérleg). A nemzetközi szakirodalomba való bepillantás után hasonló következtetésre jutott *Szabados György*: Magyar államalapítások a IX–XI. században. Előtanulmány a korai magyar állam történelmének fordulópontjairól. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2011. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár) 21., 30–31.

36 *Kristó Gy.*: i. m. (9. jz.) 94–95. Mindeközben azért ne feledkezzünk meg arról, hogy bármennyire is egyszerűnek tűnik a türk és kínai terminológia megfeleltetése Kristó Gyula számára, *Ecsedy Ildikó* a Kristó által felhasznált munkájában azért fontosnak tartotta megjegyezni, hogy „a türk birodalomnak ezt a feljegyzések sugallta névleges egységét természetesen annak is tulajdoníthatjuk, hogy a kínai feljegyző – állama képviselőjében – a politikai ellenfelet látta benne, felruházva az állami egység kínai ideáljának jellegzetességeivel, jóllehet a politikai egység Kínában is inkább csak eszmény és jámbor óhaj a törkök felemelkedésének korában, a »hat dinasztia« s ennél jóval több kisállam korszakának (III–VI. sz.) végén”, másrészt magát a törkök sokat emlegetett nomád birodalmát – is – a saját tapasztalatai és a témáról rendelkezésre álló szakirodalom alapján „archaikus (‘ázsiai’) preállamnak” vélte (*Ecsedy Ildikó*: Törzs és törzsi társadalom a VI. századi türk birodalomban. In: *Uő*: Nomádok és kereskedők Kína határán. Akadémiai, Bp., 1979. 169., valamint *Uő*: A nomád társadalmak gazdasági és társadalmi szerkezetéről. In: *Óstársadalom és ázsiai termelési mód*. Szerk. Tőkei Ferenc. Magvető, Bp., 1982. 91–140., a társadalmi szerkezetéről: 113.).

37 *Szalay László*: Magyarország története. I. Geibel, Lipcse, 1852. 49.; *Szabó Károly*: Biborbanszületett Konstantín császár munkái magyar, történeti szempontból ismertette. Magyar Akadémiai Értesítő 1. (1860) 73–74., 141.; *Marczali Henrik*: A vezérek kora és a királyság megalapítása. In: *A magyar nemzet története*. I. Szerk. Szilágyi Sándor. Athenaeum, Bp., 1895. 40–48.; *Hóman Bálint*: Östörténetünk keleti forrásai. Századok 42. (1908) 882.

magyar krónikáshagyományak – mint a népszuverenitáson alapuló hatalomgyakorlás megbízható forrásának – tekintélye igencsak megkopott, ellenben fokozatosan teret nyertek az erőskező Árpádról mint diadalmas hódító hadvezérről, sőt kényúrról szóló elképzelések: a fiatal Szekfü már 1917-ben sokat tett azért, hogy „a népszuverenitás markában sínylődő gyenge fejedelem *képzetét* [kiemelés B. Sz. J.] felváltsa a nép fölé emelkedő erős fejedelemével”, míg végül Hóman Bálint a *Magyar történetben* számolt le végképp „a népszuverenitás és gyenge fejedelem *mítoszával* [kiemelés B. Sz. J.]”.³⁸

A magyar orientalisztika – jószerével először és mondhatjuk eleddig utoljára – ebben az időszakban volt képes alapvetően befolyásolni a hazai történeti kutatás képzeteit az orkhoni türk birodalmi feliratok világgképének és terminológiájának megismertetése révén.³⁹ Bár egyetlen új forrás sem került elő, Álmos/Árpád premonarchikus törzsszövetségének képzete mégis felváltotta Álmos/Árpád erősen centralizált nomád birodalmának képzete.⁴⁰ Deér József 1938. évi, *Pogány magyarság, keresztény magyarság* című könyvében már teljes pompájában áll előttünk ez az elgondolás, ami azután Györffy Györgyön, Dümmerth Dezsőn, Kristó Gyulán át – igaz, különféle variációkban – meghatározta számos hazai kutató gondolkodásmódját Árpád leszármazottainak uralmáról az „orkhoni türk államszervezet utolsó hajtása” felett.⁴¹

Habár a steppe világot meglehetősen jól ismerő turkológus, Németh Gyula 1991-ben megjelent, posztumusz könyvében már óvatosságra intett az ilyen típusú szerveződés természetének egyoldalú megítélésével kapcsolatban,⁴² úgy tűnik,

38 Kristó Gy.: i. m. (9. jz.) 22–23., vö. *Szekfü Gyula: A magyar állam életrajza*. Bp., 1917. (reprint: Bp., 1988.) 17–19., 24., 28–35.; *Hóman Bálint–Szekfü Gyula: Magyar történet*. I. 2. kiad. Egyetemi Ny., Bp., 1935. 97., 130., 157., 159–160., 238–240. Ez a gondolati ív, egy nagyobb birodalom részeként, akár az uralkodó Habsburg-dinasztiával is szembeállít, helyét kereső nemzet képével, illetve az erőskező, „új országalapító” imázsával felruházott Horthy Miklós kormányzó szereplésével párhuzamba állítva igazi csemege lehetne a manapság népszerű „Zeitgeist”-kutatások számára. (Ld. ehhez Turbucz Dávid munkásságát: <https://tti.btk.mta.hu/tagok/userprofile/dturbucz.html>; a letöltés ideje: 2016. január 29.)

39 Az ekkoriban kikristályosodó nézetekről: *Berta Árpád*: Németh Gyula első őstörténeti nézetének kialakulása. In: *Őstörténet és nemzettudat. 1919–1931*. Szerk. Kincses Nagy Éva. JATE Magyar Őstörténeti Kutatócsoportja, Szeged, 1991. 23–30. <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/ostortenet-nemzettudat/ch04.html> (a letöltés ideje: 2016. január 29.). A második türk birodalom feliratait minden további nélkül elfogadták mint az ősi és tiszta steppei hagyomány és világszemlélet leképeződését, figyelmen kívül hagyva, hogy a birodalmat újjáalapító kis türk elitcsoport valójában egy kései birodalmi hatalmi szerveződést vetített vissza a feliratokon az idealizált első türk birodalom korára: *Dobrovits Mihály*: Az avar kérdés és az avar népnév az orkhoni feliratokon. In: *A Kárpát-medence és a steppe*. Szerk. Márton Alfréd. Balassi, Bp., 2001. 87–92., illetve hogy a feliratokat állítató új türk elit már nyilvánvalóan kínai neveltetésű és iskolázottságú volt, ld. ehhez: *Sándor Klára*: A székely írás nyomában. Typotex, Bp., 2014. 75., 92–93.

40 Hogy ki is lehetett az első fejedelem: *Szabados Gy.*: i. m. (35. jz.) 62–90.

41 *Dümmerth Dezső*: A magyar fejedelemség keletkezése és eszmevilága. Az Egyetemi Könyvtár Évkönyve (1972) 205–221.; *Györffy György*: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Akadémiai, Bp., 1959. 107. Deér elképzeléseinek összefüggéseiről: *Szűcs J.*: i. m. (13. jz.) 336–337., 351–353.

42 *Németh Gy.*: i. m. (13. jz.) 282.

mintha még ma is Deér egykori mondatai – „a nomád uralkodó kezében épp ezért a mi európai gondolkodásunk számára elképzelhetetlen hatalom összpontosult”⁴³ – visszhangoznának, például Szabados György legújabb munkái mögött, aki szinte minden eddigi magyar kutató véleményével szemben, egészen élesen exponálta a „steppe-állam” megalakulásától kezdve változatlanul erős uralkodói egyeduralom képzetét, amely az általa dinasztikus hatalmi harcoknak minősített belső küzdelmek révén egyre tovább erősödött Szent István koráig.⁴⁴

Egy időnként a Csendes-óceántól Kelet-Európaig nyújtózkodó eurázsiai óriásbirodalom virágkorának feltételezett hatalmi struktúrája és ideológiája, világ-szemlélete vált tehát a korai magyar történelem rekonstrukcióinak történelmi hátterévé, helyenként mintaadó analógiájává – függetlenül attól, hogy ténylegesen ki és mennyit hasznosított a feliratokból kinyerhető információkból.⁴⁵ Ez pedig mindenképpen a hazai kutatás figyelemre méltó sajátosságának tűnik, tekintettel a két párhuzamba állított hatalmi szervezetnek a genezisüktől kezdve megmutatkozó különbségeire:⁴⁶ ugyanis sem a – feltehetően – magyar hagyományokat őrző belső keletkezésű forrásaink, sem a külső keletkezésű, bizánci források szerint sem volt kezdetben Álmos vagy Árpád olyan hódító, karizmatikus vezér, aki győzelmei révén alapított volna egy, a fősége alá tartozó hatalmi szervezetet, sőt erre a lépésre – a *De administrando imperio* (DAI) szerint éppenséggel egy, a besenyőktől elszervedett vereség után – konszenzussal került sor.

Birodalmi ideológiák és posztbirodalmi struktúrák a steppén

Az európai gondolkodásban mindmáig erős az eurázsiai steppe világának egységességéről és változatlanságáról alkotott képzet. A türk birodalomról alkotott képzetek alapján magyar őstörténetet író kutatók valójában még mindig nagyon hasonló elképzelésekre építenek, mint amilyeneket a korábban emlegetett Tóth báró fogalmazott meg krími tartózkodásáról szóló emlékirataiban: „Egy mandzsu tatárt és egy besszarábiai tatárral összevetvén, hiábavaló volna az őket egymástól elválasztó 1500 mérföldes távolságot keresnünk: az éghajlat alig különbözik, s a kormányzat egy s ugyanaz [kiemelés B. Sz. J.]”⁴⁷

43 *Deér József*: Pogány magyarság, keresztény magyarság, Egyetemi Ny., Bp., 1938. 20.

44 *Szabados Gy.*: i. m. (35. jz.) 229–239.; *Uő*: Állam és ethnosz a IX–X. századi magyar történelemben. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 135. (2013) 6–7., 11.

45 Így azután az sem vált szembeszökővé, hogy például a kiváló orientalista, Ecsedy Ildikó munkái révén – a feliratokon kívül – még mi mindent tudhatnánk a türkök birodalmának belső sajátosságairól. Ecsedy bibliográfiája: <http://mek.oszk.hu/00000/00005/00005.htm> (a letöltés ideje: 2016. január 29.).

46 Amint erre nemrégiben is felhívta a figyelmet *Tóth Péter*: Szabados György: Magyar államalapítások a IX–XI. században. Előtanulmány a korai magyar állam történelmének fordulópontjairól. [Könyvismertetés.] *Fons* 19. (2012) 1. sz. 134–135.

47 François baron de Tott emlékiratai i. m. (16. jz.) 32. E nézet jelenlétéről a modern orientalisztikában: *Dobrovits Mihály*: Buyruq. Egy ötörök tisztségnév anatómiája. *Acta Universitatis Szegediensis*

Alighanem ez a „változatlanság-képzet” vezeti a kutatókat akkor is, amikor a „keleti despotizmus”⁴⁸ vagy a „nomádállam” s hasonló címkékkel ellátott egyetlen hatalmas virtuális „zsákba” próbálják belegyömöszölni mindazt a tudást, amit az egyes konkrét steppei (?) nomád (?) államokról (?) összegyűjtöttek, és akkor is, amikor ezek „alrendszerei”-nek, a „törzsek”-nek a mibenlétét próbálják megragadni több-kevesebb sikerrel. A törzs „terminus [ugyanis] rendszeresen problematikusnak bizonyul mind akkor, amikor társadalmi-kulturális (etnikai) vagy politikai egységekre, mind pedig ha a társadalmi fejlődés állam előtti fázisaira vonatkozik”, ám mégis „makacsul tartja magát az a közkeletű meggyőződés, hogy az emberiségnek az a része, amely térben és időben kívül élt a városi civilizáción, törzsekből állt”.⁴⁹

Történészként ezért gyümölcsözőbbnek tűnik számomra az a megközelítés, amely az egyes történeti terminusokat adott helyszínen, jól körülhatárolható környezetben és keretben próbálja meg értelmezni, aminek révén azután, persze, kiderülhet, hogy az idő múlásával ugyanaz a fogalom akár még egy adott kulturális – sőt, akár még utódállami – közegben sem feltétlenül jelenti ugyanazt.⁵⁰

Nincs ez másként a Nagy Mongol Birodalom „öröksége” esetében sem.⁵¹ A jelen esetben párhuzamul választott Krími Kánság a 15. században az úgynevezett „kései Arany Horda” időszakában jött létre, amikor az államalapító Dzsocsidainasztia különböző ágainak állandósult belharcai és külső támadások közepette rohamosan erodálódtak és átalakultak a 13. századi mongol hódítás révén létrejött birodalmi struktúrák és hatalmi pozíciók.

A világalalom egyetemes igényét valló Nagy Mongol Birodalom mind a négy utódállamában, így az Arany Hordában, a Hülegidák perzsiái államában, a Csagatajidák belső-ázsiai birodalmában, és a Kubiláj-ági nagykánok keleti, kínai és mongóliai területein is hasonló folyamatok zajlottak a 14. századtól kezdve: a birodalomrészek állami egysége megbomlott, részekre szakadtak vagy épp meg is szűntek, miközben a Dzsingiszida eredetű dinasztiák erős központi hatalma mindenütt visszaszorult, egyre nagyobb tömegű népesség vonta ki magát a mongol eredetű dinasztia uralma alól, és ahol a Dzsingiszida kánoknak sikerült is hatalmon

diensis. *Acta Historica* 112. (2002) 51–52.; *Christopher P. Atwood: Titles, Appanages, Marriages, and Officials: A comparison of Political Forms in the Zünghar and Thirteenth-Century Mongol Empires.* In: *Imperial Statecraft: Political Forms and Techniques of Governance in Inner Asia, Sixth–Twentieth Centuries.* Ed. David Sneath. Western Washington University, Bellingham, 2006. 207.

48 *Kolodziejczyk, D.: Divided Sovereignty* i. m. (25. jz.) 1–2.

49 A hatvanas évek nemzetközi vitáiról: *Ecsedy I.: Törzs és törzsi társadalom* i. m. (36. jz.) 165–166. A viták újabb irodalmáról: *David Sneath: The Headless State. Aristocratic Orders, Kinship Society, and Misrepresentations of Nomadic Inner Asia.* Columbia University Press, New York, 2007. 39–63.

50 E jelenséget a buyrug tisztség esetében Dobrovits kiválóan demonstrálta: *Dobrovits M.: Buyruq* i. m. (47. jz.) 49–62.

51 *Christopher P. Atwood: Ulus Emirs, Keshig Elders, Signatures, and Marriage Partners: The Evolution of a Classic Mongol Institution.* In: *Imperial Statecraft* i. m. (47. jz.) 141–173., valamint: *Uő: Titles, Appanages* i. m. (47. jz.) 207–243.

maradniuk, ott is osztozniuk kellett befolyásos alattvalóikkal a hatalmon: az uralgó dinasztia, a kánok és az általuk kinevezett tisztségviselők hatalma gyakran már eltörpült az újjáteremtődő steppei arisztokrácia, a bégek befolyása mellett.⁵²

Jóval kevésbé adatgazdag korszaka a steppének a türk birodalmak bukása (742 és 766), illetve az egyesek által „poszt-türk”-nek vélt ujgur birodalom bukása (840) és a mongol birodalom felemelkedése közötti időszak, de Peter B. Golden vizsgálódásai szerint ezt is az univerzális hatalmi igények és a türk birodalmi tradíció fokozatos visszaszorulása, a kagáni cím devalválódása, a „szuverenitás” szétaprózódása, az univerzalizmus helyett a szeparatizmus és a lokális érdekcsoportok felerősödése, sőt az államszervezetekből kicsúszó, kiváló laza törzsi struktúrák térnyerése jellemzi (mint például a besenyők, kipcsakok, oguzok esetében) – azaz számos párhuzam figyelhető meg a két nagy birodalmi szervezet bukása utáni időszak jelenségei között.⁵³

Álmos vagy Árpád 9. századi fejedelemmé választása esetében sem célszerű eltekinteni ezektől a körülményektől. Az államszervezésről szóló belső képzetek hasonlósága okán – amelyre Ivanics Mária hívta fel a figyelmet⁵⁴ – összevethető az Anonymusnál fennmaradt hagyomány az Arany Horda egykori területén ebből a kései korszakból megőrződött tatár hagyományokkal. Anonymusnál „a hét fejedelmi személy, akit Hétmagyarnak hívnak”, együtt, közös akarattal dönt úgy, hogy egyet maguk közül fejedelemmé tesznek – az Ivanics Mária által feldolgozott, tatár hagyományokat őrző Dzsingisz-legenda történetében pedig tíz tatár nemzetségszű fog össze, hogy az előző uralkodó fiai közül az ifjú Dzsingiszt hívja meg kánnak.⁵⁵ Ne feledjük, Anonymus szerint többek között azért is Álmosra esik a választás,

52 *Vásáry István*: Az Arany Horda. Kossuth, Bp., 1986. 93–114.; *Ivanics Mária*: Timurlenk. In: Török és tatár hódítók. Kossuth, Bp., 1993. 68–71.; *Sárközy Miklós*: Mongol kán – muszlim szultán – iráni padisah: a Ghāzānnāme és az iráni mongol arisztokrácia énképe a XIV. század derekán. *Studia Carolinensia* (2006) 3–4. sz. 32–33. A hatalmi rendszereken belüli dinasztikus szerepek és az uralkodói dinasztiák hatalmi alapjainak vizsgálata meghaladná e cikk kereteit, az ezzel összefüggő kérdésekre ezért később, egy külön tanulmányban kívánok majd kitérni.

53 *Peter B. Golden*: Imperial ideology and the sources of political unity amongst the pre-Chingisid nomads of Western-Eurasia. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 2. (1982) 37–76.; *Peter B. Golden*: Türk Imperial Tradition in the Pre-Chingisid Era. In: *Imperial Statecraft* i. m. (47. jz.) 23–60.

54 *Ivanics Mária* előadása: Nomád fejedelmi tükör a steppei forrásokban (az MTA BTK Magyar Őstörténeti Témacsoportjában, 2013. június 14.).

55 „A mai naptól fogva téged választunk meg fejedelmünké és parancsolónkká” (*Anonymus*: A magyarok cselekedetei. Ford. Veszprémy László. Osiris, Bp., 2004. 13.), vö. „hozzád csatlakozunk, mind magunk s mind egész nemzetségünkkel együtt a szolgálid vagyunk” (az eredeti török szöveg fordítása: *Ivanics Mária*: Nomád királytükör a Dzsingisz-legenda könyvében. In: *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás*. Szerk. Felföldi Szabolcs–Sinkovics Balázs. Balassi, Bp., 2001. 165.) Csóka Lajos felvetése, hogy e formula megfogalmazása bibliai mintára, az igencsak eltérő tartalmú Ruth könyvére vezethető vissza, bizonyára helyes, ám ez önmagában nem zárja ki a tartalmi egyezést lehetőségét más hagyománnyal, vö. *Csóka Lajos*: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században. MTA Irodalomtudományi Intézet–Akadémiai, Bp., 1967. (Irodalomtörténeti Könyvtár 20.) 501.

mert apja, „Ügyek volt Szkítia legjelesebb vezére”,⁵⁶ ő és leszármazottai pedig „előkelőbb születésűeknek és harcra termettebbnek bizonyultak”.⁵⁷

Ezek a legendás és idealizált történetek pedig közeli rokonságot mutatnak a Krími Kánság valódi működésével, ahol a 18. századi francia konzul által emlegetett előkelő nemzetségek fejei, a karacsi bégek választották a kánokat a kezdetektől fogva: középkori krónikák szerint a Krími Kánság úgy jött létre, hogy a Krímben élő tatárok két legrangosabb nemzetsége, a Sirin és a Barin vezetője 1443-ban megjelent a litván nagyfejedelemi udvarban, és kikérte az ott bujdosó tatár herceget, Gijászaddín fiát, Hadzsít, aki aztán a Girájok, a Krím fölött uralkodó káni dinasztia megalapítója lett.⁵⁸

A Krímben hivatalosan az uralkodó család tagjai közül elvileg a négy karacsi bég választotta ki és iktatta be – ősi steppei hagyomány szerint, nemezszőnyegen felemelve – a mindenkori új kánt.⁵⁹ Ahogyan Anonymus történetében a vérszerződés, úgy itt is kölcsönös eskütétel követte a beiktatást. A tatárok felfogása szerint ugyanis ezek a karacsi bégek képviselték magát az „országot”, méghozzá a dinasztiaival, a kánnal szemben: egy mongol krónika szerint „miként az égen a nap és a hold, úgy felelnek meg egymásnak a kán és karacsi”. A mongol hagyományban a karacsu/karacsi eredetileg a nem Dzsingiszida eredetű tisztségviselők, gyakran a meghódított népek elitjéből álló szolgálok megnevezése volt, akik akár egészen

56 *Anonymus*: A magyarok cselekedetei i. m. (53. jz.) 12. Ügyek lehetséges háttéréről: *B. Szabó János–Sudár Balázs*: Vgec ügyek. Egy elfeledett ősapa. Előadás. Hadak útján XXIV. A népvándorlások fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája. Esztergom, 2014. november 4–6. (az előadás írásos változata megjelenés alatt).

57 *Anonymus*: A magyarok cselekedetei i. m. (53. jz.) 13.

58 A Krími Kánság államberendezkedését a továbbiakban a külföldi szakirodalom mellett főként Ivanics Mária munkáira támaszkodva mutatom be.

59 *Ivanics M.*: A Krími Kánság i. m. (16. jz.) 26., vö. *Balogh László*: Árpád „pajzsra emelésének” keleti párhuzamai. *Acta Historica* 117. (2002) 37–47. Egyes esetekben, amikor egy-egy államban a legitím helyi Dzsingiszida-ág valamilyen okból kihalt – vagy végképp háttérbe szorult –, a karacsi bégekhez hasonló szerepkörű nemzetségek közül a legerősebb vezetője lépett trónra, így az 1330–1350-es években Iránban és Irakban Csobanidák és Jalayeridák (*Sárközy M.*: i. m. [52. jz.] 32–33.), 1364-ben Hvárezmben a Kongiratok Hüszejn Szúfi vezetésével (*K. Z. Ashrafyan*: *Central Asia under Timur from 1370 to the early fifteenth century*. In: *History of civilizations of Central Asia*. IV/1. Ed. M. S. Asimov–C. E. Bosworth. UNESCO, New Delhi, 1999. 333.), 1402-ben Transzoxiánában a Barlasz nemzetség vezetője, Timur Lenk, 1495-ben a Szibériai Kánságban a Tajbugidák (*Allen J. Frank*: *The Siberian chronicles and the Taybugid Biys of Siber*. Indiana University, Research Institute for Inner Asian Studies, Bloomington, 1994. [Papers on Inner Asia 27.]), 1785-ben Buharában a Mangitok (*Vámbéry Ármin*: *Bokhara története*. II. Vodianer, Bp., [1873.] 148–153.), 1804-ben Hivában pedig szintén a Kongiratok. (A térség kései történetéről: *Csirkés Ferenc*: *Vámbéry Ármin és Közép-Ázsia*. In: *Vámbéry*. Szerk. Dobrovits Mihály. Lilium Aurum, Dunaszerdahely, 2005. II. 47–51.). A folyamatot az üzbégeket vezető Sibanidák 15–16. századi „dzsingiszida” restaurációja szakította meg Közép-Ázsiában. (Az Abu'l-Khayridákra: <http://www.iranicaonline.org/articles/abul-kayr-khan-oglan>; a letöltés ideje: 2016. január 29.; az Abu'l-Khayrida kánságra: <http://www.iranicaonline.org/articles/central-asia-vi>; a letöltés ideje: 2016. január 29.).

magas posztokat is betöltöttek a birodalomban.⁶⁰ Közéjük tartozhattak az egyes Dzsingiszida hercegek ezredeinek Dzsingisz kán korabeli parancsnokai is, akiknek nemzetségei – Ivanics Mária legújabb vizsgálatai szerint – majd mindenütt döntő szerepet játszottak az utódállamok hatalmi hierarchiájában.⁶¹

Bár a Tóth báró által megőrzött hagyomány szerint is Dzsingisz harcostársaiig (*nökör-jeiig*) nyúlik vissza a karacsi nemzetségek eredete, történetileg megfogható módon a négy nemzetség, a Sirin, Barin, Argin és Kipcsak csak Toktamis kán mellett tűnik fel, amikor 1380-ban vele emelkedett az Arany Horda trónjára Dzsingisz unokái közül Toka Temür ága.⁶² Később pedig minden olyan kánságban, ahol Toka Temür leszármazottai közül kerültek ki a kánok – így Kazánban, Kaszimovban és természetesen a Krímben –, az uralkodó mellett a hatalom csúcán (legalább részben vagy időlegesen) ez a négy nemzetség állt.⁶³ Ez a rendszer vezethetett oda, hogy az egyes különálló államokban mégis ugyanazok a „törzs”, illetve nemzetségnevek bukkantak fel – akár egymástól igen nagy távolságokra is –, ami szintén szolgálhatna megfontolandó szempontokkal a steppe korábbi történetére nézve is.

A karacsi bégek közül a Krímben a Sirin nemzetség feje számított a legrangsabbnak, ő volt a fő (*bas*) karacsi. A kánság születésekor ugyanis Eminek mirza, a Sirinek feje döntő szerepet játszott mind a dinasztiaalapító Hadzsi Giráj, mind pedig fia, Mengli Giráj trónra segítésében – elődei pedig már az Arany Horda uralkodói mellett is a legfontosabb méltóságnak számítottak.⁶⁴ A bas karacsi joga volt a kúriltját összehívni, amelyen új kánt választottak, vagy támogatásukról biztosították az éppen uralkodó kánt, illetve ellenkezőleg, megvonták tőle a bizalmukat, és egy másikhoz pártoltak. Őket még az a megtiszteltetés is megillette – a Mangit nemzetség mellett –, hogy összeházasodhattak az uralkodó családdal.⁶⁵ A Krími Kánság korai történetének egyik fontos alakja, Agis, a Sirinek bégje (1508–1523) nem véletlenül érzékeltette hát úgy saját pozícióját a kánság hatalmi hierarchiájában egy külföldi diplomata számára: „Hát nem két rúdja van egy kocsinak? Jobb rúdja az én uram, a kán, bal rúdja pedig én vagyok a fivéreimmel és a fiaimmal együtt.”⁶⁶

A négy nemzetségfő tagja volt a legfelsőbb döntéshozó testületnek, a dívánnak. Önálló kapcsolatot tarthattak fenn idegen uralkodókkal, elsősorban a moszkvai és a litván nagyfejedelmekkel, a lengyel királlyal, de a Sirinek fő karacsija akár az oszmán szultánnal is. (Az egyik kipcsak eredetű nemzetség pedig – földrajzi helyzeténél fogva – a Moszkvai Nagyfejedelemséggel fenntartott diplomáciai kap-

60 Tatyana D. Skrynnikova: Relations of Domination and Submission: Political Practice in the Empire of Chinggis Khan. In: Imperial Statecraft i. m. (47. jz.) 112–113.

61 Ivanics M.: A Dzsingisz-legenda i. m. (9. jz.) 174–179.

62 Uő: Die Şirin. Abstammung und Aufstieg einer Sippe in der Steppe. In: The Crimean Khanate between East and West (15th–18th Century). Ed. Denise Klein. Harrassowitz, Wiesbaden, 2012. 27–44.

63 Schamiloglu, U.: i. m. (24. jz.) 197–202.

64 Ivanics M.: Die Şirin i. m. (62. jz.)

65 A. M. Некрасов: Женщины ханского дома Гиреев в XV–XVI вв. In: Восточная Европа в древности и средневековье. Moskva, 1978. <http://www.portal-credo.ru/site/?act=lib&id=1785> (a letöltés ideje: 2015. január 31.).

66 Manz, B. F.: i. m. (26. jz.) 282.

csolatok lebonyolításában játszott kiemelt szerepet.)⁶⁷ Így azután, nem meglepő módon, a kán által kötött békeszerződés is csak akkor számított érvényesnek, ha a karacsi bégek külön is esküt tettek rá.⁶⁸ (1566-ban például a kán azért halasztotta a béke meghosszabbítását IV. Iván cárral, mert az idő tájt főemberei egy fontos csoportja épp magyarországi hadjáraton tartózkodott.)⁶⁹

A karacsi bég tisztsége a nemzetségen belül öröklődött, amit a kán csupán egy kinevező irattal erősíthetett meg. Ezután ezeket a bégeket a kán hivatalosan nem válthatta le, és hacsak súlyos felségárulás vádjára nem bizonyosodott be velük szemben, nem ítéltethette el, nem ölethette meg. Saját nemzetségük vezetésében viszont teljes önállósággal, sőt még saját, a Girájokéhoz hasonló hierarchiával is rendelkeztek: a két fontosabb karacsi nemzetségben ugyanúgy volt a nemzetségfő helyetteseként működő *kalga*, mint a Giráj-dinasztiában, sőt a Sirineknek még saját hadbírójuk (*kádiaszker*) is volt (a többi nemzetségnél maga a bég bíraskodott a nemzetségéhez tartozók felett). Sem ők, sem nemzetségük nem fizetett adót a kánnak, a nemzetséghez tartozók viszont – a kinevező iratukban megszabott módon – adóztak a bégeknek. A bégek rendelkeztek a nemzetség birtokaival – bár a közös oszthatatlan birtoklás miatt a földeket nem idegeníthették el. Végül, de nem utolsósorban a kán hadjáratainak a karacsi bégek saját zászlójuk alatt, nemzetségük harcosaival együtt vettek részt.

Minek kellene tehát neveznünk egy ilyen sajátos hatalmi szerveződést, illetve annak alkotóelemeit, a karacsi nemzetségeket? Hiszen a krími tatárok nyilvánvalóan „egy fő alatt álló nép” voltak, még ha a dinasztián belül meg is oszlott a hatalom a kán, a kalga és a nureddin között,⁷⁰ és az uralkodó a fontos külpolitikai döntéseket mégiscsak a karacsi bégekkel tanácskozva hozhatta meg – ahogyan a „türkök archónjai” is egy tanácskozáson döntöttek a bizánci Gábrriel klerikus beseNyöellenes ajánlatáról, s a külföldi hatalmakkal fenntartott kapcsolat sem volt csupán a kán monopóliuma – ahogyan azt a „türkök” esetében is sejtetni engedi a „türkök archónjainak” címzett bizánci császári levél címzése és a bizánci politika gyakorlata is.⁷¹

A téma egyik neves külföldi kutatója, Halil Inalcik török történész – érezhetően nem vezéreltetve a rendszeralkotás igényétől – steppei „feudális” államnak, illetve törzsszövetségnek (*tribal confederation*) nevezte a krími államszervezetet,

67 *Ivanics M.*: A Krími Kánság i. m. (16. jz.) 29.

68 *Ivanics Mária*: Entstehung und Quellenwert der krimtatarischen tiyş defters. Acta Orientalia. Academiae Scientiarum Hungaricae 47. (1994) 107.

69 *Kolodziejczyk, D.*: Divided Sovereignty i. m. (25. jz.) 11.

70 A hatalom megosztásáról: *Ivanics M.*: A Krími Kánság i. m. (16. jz.) 14–16., 27–28.

71 *Moravcsik Gyula*: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. 2. kiad. Akadémiai, Bp., 1988. 34., 36–37. A Bizánca érkező „türk követek”, Bulcsu vagy Gyula esetében a kitüntető patriciusi cím és a császár személyes keresztapasága mind-mind arra utalnak, hogy ezek a „diplomatak” bizony jelentős, saját hatalommal bíró személyek voltak a bizánciak szemében, hiszen a legrosszabb határon túli „barbár” uralkodókat megillető kitüntetésekben részesültek a császárvárosban, ami aligha illette volna meg az Árpádok – pusztán diplomáciai küldetésben járó – szolgálattevőit, vö. *Louis Bréhier*: A bizánci birodalom intézményei. Bizantinológiai Intézeti Alapítvány, Bp., 2003. (Varia Byzantina) 301–303.

megemlítve, hogy egyes steppe-kutatók az ilyen jellegű államokat „feudális” (Vlagyimircov), illetve „korporatív” (Krader) jelzővel szokták illetni. A krími állam pilléreit alkotó karacsi nemzetségeket viszont Alan W. Fisher egyszerűen „clan”-oknak nevezte, ellentétben Inalcikkal – majd az ő nyomán Uli Schamilogluval –, aki ezeket általában „uralkodó/kormányzó törzsek”-ként (*ruling tribe*) említi.⁷² (Korábban viszont Schamiloglu még azt a szakirodalmi hagyományt követte, amely a mongol világbirodalom esetében „törzs”, utódállama, az Arany Horda esetében azonban már csak a „nemzetség” kifejezést használta.) Ivanics Mária viszont, funkciójukhoz talán a legjobban illeszkedő módon, az „országalkotó nemzetség” kifejezést javasolta a karacsi nemzetségek megjelölésére.⁷³ Bennem pedig majdnem tizenöt éve él a gyanú, hogy a DAI sajátos megfogalmazása alapján akár „első nemzetségeknek” is nevezhetnénk őket – akárcsak a DAI 40. fejezetében szereplő „türk” nemzetségeket.⁷⁴

Első törzsek – vagy első nemzetségek?

Az eddigiekben tehát azt láthattuk, hogy Anonymusnál „a hét fejedelmi személy, akit Hétmagyaroknak hívnak”, illetve a Krímben a karacsi bégek bizonyos szempontból hasonló szerepkörben jelentek meg. A DAI közlése szerint pedig a Levedi nevű „első vojevod”, az első uralkodó megválasztáskor még a *bas karacsié*-hoz hasonló javaslattételi lehetőséggel is bírt. Az is látható, hogy az általuk vezetett néprészek megnevezésére mindkét esetben alkalmazta a szakirodalom a „törzs” és a „nemzetség” elnevezést is.⁷⁵ A téma szakirodalmának ismeretében még a korábban meglehetősen sarkos véleményt megfogalmazó Szabados György is belátta, hogy „ez a fajta terminológiai nehézség nem korlátozódik a korai magyar esetre, hanem az eurázsiai steppe más régióinak kutatói számára is fejtörést okoz”.⁷⁶

72 *Inalcik*, H. i. m. (28. jz.) 446., 449.; *Fisher*, A. W. i. m. (26. jz.) 21–23.; *Uli Schamiloglu*: The Qaraçi Beys of the Later Golden Horde: Notes on the Organization of the Mongol World Empire. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 4. (1984) 296.: 46. jz.

73 *Ivanics M.*: A Dzsingisz-legenda i. m. (9. jz.) 172.

74 *Moravcsik Gy.*: i. m. (71. jz.) 46.

75 Ahogyan ez tulajdonképpen a steppetörténeti irodalom jó részében is előfordul: *Dobrovits M.*: Hatalom i. m. (9. jz.). Legutóbb Tóth Sándor fogalmazott úgy, hogy „ezt a duális és rendkívül változékony politikai struktúrát [...] nem teljesen érthette egy teljesen más, letelepült és centralizált birodalom”. (*Tóth Sándor László*: A 9–10. századi magyarság politikai szervezete bizánci szemszögből. In: Ünnepi kötet Dr. Blazovich László egyetemi tanár 70. születésnapjára. Balogh Elemér és Homoki-Nagy Mária gondozásában. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Juridica et Politica* 75. [2013] 690.)

76 *Szabados Gy.*: Állam és ethnosz i. m. (44. jz.) 16. Ez utóbbi szempontra azonban Ecsedy Ildikó és Németh Gyula is már jóval korábban felhívta a hazai kollégák figyelmét. „A történeti dokumentumokban a sztyepei társadalmak többé-kevésbé elkülönülő egységeit következtetlenül és többértelműen használt neveken emlegetik, más társadalmi háttérű nomenklatúrával, amelyet különféle, egymástól eltérő társadalmi alakulatokra is alkalmaztak, néha csupán alkalmoszerű

Ha tehát a „törzs”-nek és/vagy „nemzetség”-nek elnevezett csoportosulások esetében nem geneziséük különbségét vagy azonosságát, azaz annak természetes/vérségi vagy mesterséges mivoltát tartjuk legfőképpen szem előtt – ami az egyik visszatérő fő szempont a hazai szakirodalom vitáiban is⁷⁷ –, hanem csak és kizárólag a hatalmi szervezetben, a politikában vagy a hadviselésben feltételezett szerepüket (márpedig a „törzsek” valójában rendre ilyen szerepkörben jelennek meg a történeti irodalomban),⁷⁸ akkor tulajdonképpen okafogyottá válhat az effajta filológiai diskurzusok jó része,⁷⁹ amelyek egy olyan kategória megnevezésének helyes vagy helytelen voltáról próbálnak véleményt alkotni, melynek sem méretéről,⁸⁰ sem belső szerkezetéről, sem kohéziójának kötőanyagáról, pontos társadalmi hátteréről egyelőre – legalábbis a honfoglalók esetében – a legjobb szándékaink ellenére sem árulnak el semmit a rendelkezésre álló források.⁸¹

érvénytel.” (*Ecsedy I.*: Törzs és törzsi társadalom i. m. [36. jz.] 170–171.; ld. még *Uő.*: A nomád társadalmak i. m. [36. jz.] 117–128.; *Németh Gy.*: i. m. [13. jz.] 33.) Hasonló problémáról a kelet-európai kunok esetében: *Kovács Szilvia*: A kunok története a mongol hódításig. Balassi, Bp., 2014. 257–258.

77 Ld. Mesterházy Károly áttekintését a régebbi magyar szakirodalom fogalomhasználatáról, értelmezési és rendszerezési kísérleteiről: *Mesterházy Károly*: Nemzetségi szervezet és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyaroknál. Akadémiai, Bp., 1980. 48–50., 71–86. Ld. még *Ecsedy Ildikó*: A nomád gazdaság és társadalom problémái a történelemben és a kutatásban. In: *Nomád társadalmak és államalakulatok*. Szerk. Tökei Ferenc. Akadémiai, Bp., 1983. (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 18.) 30–34.

78 Ld. *Mesterházy K.*: Nemzetségi i. h. (77. jz.) Az újabb történeti irodalom áttekintése: *Makk F.*: i. m. (35. jz.) 104–105. (3–5. jz.).

79 Szabados újabban elsősorban Kristónak a „törzsi szeparatizmust” és „törzsi államokat” feltételező koncepcióját támadta Moravcsik fordításának kritikája által is, hiszen ha nincsenek már törzsek sem, akkor törzsi államok sem létezhetek (*Szabados Gy.*: Magyar államalapítások i. m. [35. jz.] 190–213.). Tóth Sándor László szerint Szabados ezzel, és olyan új terminusok bevezetésével, mint a „hetes tagozódású szövetségi elő-állam” és az „arisztokratikus irányítású magyar elő-állam”, csupán elodázta annak kimondását, hogy valójában egy törzsszövetségről van szó, s csupán „hátrébb” tolta időben az államszervezés problémáját: *Tóth S. L.*: A magyar törzsszövetség i. m. (8. jz.) 464. Korábban azonban már Vékony Gábor is kritizálta Moravcsik fordításában a „törzsek” kifejezést a nemzetség helyett – valószínűleg nem teljesen függetlenül a kis létszámú honfoglaló népességről szóló hipotézisétől: *Vékony Gábor*: Magyar őstörténet, magyar honfoglalás. Nap Kiadó, Bp., 2002. 207–208. Érvelését vö. *Ecsedy I.*: Törzs és törzsi társadalom i. m. (36. jz.) 181. Ezekben a filológiai látszó vitákban ritkán szokott felmerülni az a szempont, hogy a „szokásos” család–nemzetség–törzs/nép felosztás (vagy a hasonló jelentésű latin és görög kifejezések) aligha képesek leírni egy valós, nagy léptékű nomád társadalmi formáció (pl. a kazahok) társadalmi piramisának bonyolult rétegzettségét; ld. erről *Németh Gy.*: i. m. (13. jz.) 26–28.; *Ecsedy I.*: A nomád társadalmak i. m. (36. jz.) 119.; *Róna-Tas András*: Honfoglalás és népalakulás a középkori Euráziában. MTA, Bp., 1999. (Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián) 5–7.

80 A honfoglaló populáció eltérő nagyságáról alkotott nézetek áttekintése: *Takács Miklós*: Három nézőpont a honfoglaló magyarokról. Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiséggyűjtőjéből. Új sorozat 1. (11.) (2006) 67–98.

81 Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy az etnográfia vagy a szociológia számára ne tartanám releváns kutatási feladatnak a ma még létező, vagy a nem túl régmúltban jól dokumentált, potenciálisan nemzetségi/törzsi alapon szerveződő társadalmak vizsgálatát. A történeti kutatások számára a honfoglalókkal kapcsolatban felhasználható külső keletkezési források esetében azonban

Ráadásul a steppe világát az elmúlt háromezer évben számtalan esetben forgatták fel olyan nagyszabású hatalmi átrendeződések, melyek akár az alapvetőnek vélt nemzetségi szintig bezárólag átrajzolták az addigi összképet,⁸² a mesterségesen újonnan létrehozott keretek között pedig a népesség mégis elkezdett ismét – a számára ismert egyetlen módon – vérségi-nemzetségi alapon szerveződni: kiváló példa erre a Mandzsu Birodalom híres nyolczászlós serege, melyben a szigorúan katonai körzetekbe szervezett katonák – akik közé még a besorozott idegen származású hadifogyokat is oda kell értenünk – és családtagjaik elkezdtek a „nyílnak” (*niru*) nevezett 300 fős katonai alapegység tagjaiként exogám vérségi nemzetség módjára viselkedni, amelyhez a 25 (később pedig 30) „nyilat” magában foglaló „zászló” (*ósai/gūsa*) biztosította a magasabb szintű „törzsi” keretet.⁸³

Ha viszont az egyes csoportok katonai ereje felől közelítjük meg a problémát, akkor világossá válhat, hogy mennyire csalóka lehet akármilyen egységes terminológia használata is: 1766-ban a cári kormányzat a „Bajkálon inneni” burját mongolok 56 nemzetségében mintegy 20 ezer harcost íratott össze hadi szolgálatra – ami összességben azonos nagyságrendet mutat a muszlim forrásokban szereplő madzsgarok húszezres hadával. Csakhogy amíg a legnagyobb burját nemzetség ekkor 2300 harcost tudott kiállítani, a legkisebb csupán 120-at.⁸⁴ Azaz a legnagyobb burját nemzetség önmagában is olyan erőt képviselt, ami nagyságrendjében összemérhető lett volna a steppe egyes korábbi népeinek teljes fegyveres erejével.⁸⁵ A lista elején szereplő „első” néhány nemzetség pedig katonailag alighanem erősebb volt, mint a végén szereplő több tucat együttvéve.⁸⁶ Hasonló volt a helyzet

nem várható el sem olyan bőség, sem olyan szisztematikus terminológiai egyöntetűség, ami lehetővé tenne egy tényleges analízist.

82 A modern antropológia által leírt – és bizonyos szempontból mintaszerűnek tartott – iráni Bakhitari törzs esetében is kiderült, hogy első ismert vezetője egy, a perzsa sah által a 17. században a térség kormányzójává kinevezett hadvezér volt. (*Sneath, D.*: i. m. [49. jz.] 56–59.) E tekintetben is tanulságos Ecsedy véleménye: „»Ósi«, »tisza« nemzetségek [...] nem kereshetők a sztyeppen sem, legfeljebb a törzsekből kivált, ideiglenesen magukra maradt nemzetségek, a politikai keret bomlási folyamatának eredményei, gazdaságuk szervezete és a korábbi politikai szervezet öröksége révén: potenciális törzsek.” (*Ecsedy I.*: A nomád társadalmak i. m. [36. jz.] 127–128.)

83 *Uray-Kőhalmi Katalin*: A mandzsu nyolczászlós serege. Új Keleti Szemle 2. (2000) 1. sz. 6–7.

84 *Bartha Antal*: A IX–X. századi magyar társadalom. Akadémiai, Bp., 1973. 150. A „madzsgarok” hadáról: *Zimonyi István*: Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. A Gayhani-hagyomány magyar fejezete. Balassi, Bp., 2005. 82. Ecsedy is jelezte, hogy sem a türkök nemzetségei (*szing*), sem törzsei (*pu-lo*) esetében nem lehet létszám-kategóriákat megállapítani: „a türk birodalom – és más nomád birodalmak – kései korszakában bonyolult sztyepei események idején [...] a felduzzadt *szing*-ek könnyen kerekednek a többiek fölé, elmosódik a nagyságrend, és hagyományosan *szing* gyanánt emlegetnek továbbra is egész altörzsnyi csoportokat, sőt törzseket, a terminussal megőrizve a kérdéses csoportok valamiféle rokonságának emlékét is” (*Ecsedy I.*: Törzs és törzsi társadalom i. m. [36. jz.] 174.), illetve „meg se kísérelhetjük egy törzs ideális vagy legalább az adott korban optimális méretének számszerű meghatározását, minthogy az a helyenként és koronként változó, külső-belső tényezők egész seregével kapcsolatos” (uo. 189. és ld. még *Uő*: A nomád társadalmak i. m. [36. jz.] 124–125.).

85 *Zimonyi I.*: i. m. (84. jz.) 87–88.

86 Valószínűleg hasonló okai lehettek a Timurida Birodalom törzsei közötti megkülönböztetésnek is: a 12 tagúval is rendelkező, emírek által vezetett törzs jóval fontosabb szerepet játszott, mint

az 1500 körül Sejbáni kánhoz csatlakozó özbegek esetében is: míg a Durmen nemzetség 1000, a Najman pedig 700 harcossal csatlakozott, a Sejk Murid vezette, beszédes nevű Madsar nemzetség csupán 200 harcost állított ki.⁸⁷

Valószínűleg ez az egyik fontos oka a Krímben is a Sirinek kiemelt státuszának. Ha egyes krónikák talán számszerűen túloznak is, amikor a 15. század végén a Sirin bég 20 ezer „testvéré”-ről írnak,⁸⁸ az nagyon is sokat elárul a kánságon belüli erőviszonyokról, hogy 1543-ban a Sirinek 5000, az Arginok és Kipcsakok 3000–3000, a Mangitok pedig 2000 fővel vettek részt az az évi cserkesz hadjáraton.⁸⁹

A Krímben ugyan mindig négy-öt nemzetség birtokolta a karacsi státuszt, de nem mindig ugyanaz a négy vagy öt. Amelyik valamiért meggyengült, az presztízsből is hátrébb sorolódott, s hosszabb időtávot tekintve kieshetett a kiváltságos karacsi nemzetségek sorából. Például ha egy, az addigiaknál erősebb, tekintélyesebb vetélytárs nemzetség érkezett a Krími Kánság határain kívülről...

A bűvös hetes – hány nemzetségből/törzsből is állhatott volna egy „Hétmagyar”?

A magyar forrásokban szereplő hét fejedelmi személy/kapitány,⁹⁰ a forrásokban különféle kontextusokban fel-felbukkanó „hétmagyar” elnevezés, valamint a DAI-ban szereplő egyetlen ismert nemzetség/törzs-lista, melyen a kavarokkal az élen nyolc megnevezett egység található (melyek közül azonban az egyik kételemű),⁹¹ valamint a listán szereplő nevek helynévként való viszonylag gyakori felbukkanása, illetve a hozzájuk hasonló gyakoriságú „törzsnévgyanús” helynevek csoportja⁹²

a forrásokban szereplő további 28 (*Csiky Gergely*: A közép-ázsiai törzsrendszer és törzsi arisztokrácia a Tuzukát-i Timuriban. In: Vámbéry Tanulmányok 5. Liliium Aurum, Dunaszerdahely, 2008. 58., 64.).

87 *Thury József*: A régi magyar és török hadviselés. Hadtörténelmi Közlemények 1. (1888) 567.

88 *Manz, B. F.*: i. m. (26. jz.) 285.

89 Az 1543. évi cserkesz hadjáratról és a kánok hatalmi centralizációs kísérleteiről – fegyveres erejük számának és minőségének növelése révén: *Inalcik, H.*: i. m. (28. jz.) 448. Természetesen az sem csupán krími tatár (vagy steppei) sajátosság, hogy egyes nemzetségek igen nagyszámú fegyverest képesek mozgósítani: *Ibn Fadlan* leírása szerint a volgai bolgárok egyik – muszlim hitre tért – nemzetsége 5000 családot számlált (*Ibn Fadlan*: Beszámoló a volgai bolgárok földjén tett utazásról. Kiadta Simon Róbert. Corvina, Bp., 2007. 66.). Róma korai történetében a hagyomány szerint a *gens Fabia* Kr. e. 479-ben 306 patrícius *gentilesszel* és több ezer *cliensével* képviseltette magát a Veii város lakói ellen vívott csatában (*Alföldy Géza*: Római társadalomtörténet. Osiris, Bp., 2002. 21.).

90 Sokak számára zavaró, hogy a magyar krónikáshagyomány nem tud a törzsekről, csupán vezérek, kapitányok neveiről. Érdekes módon a Timurida Birodalom forrásai ugyan „hemzsegnek a törzsnevektől”, de ezek „elsősorban egyes közszereplők lakabjaként, mellékneveként szerepelnek”. (*Csiky G.*: A közép-ázsiai törzsrendszer i. m. [86. jz.] 55.)

91 S ez a két elem ráadásul helynévként különálló életet élt.

92 *Györffy György*: A magyar törzsnevek és törzsi helynevek. In: Honfoglalás és nyelvészet. Szerk. Kovács László–Veszprémy László. Balassi, Bp., 1997. (A honfoglalásról sok szemmel 3.) 221–

jó ideje arra sarkallja a kutatókat, hogy valamiféle rendet/rendszert próbáljanak teremteni az adatok között.⁹³ A „hány törzse/nemzetsége is volt Árpád honfoglalóinak?” kérdést azonban a krími párhuzamok tükrében talán érdemesebb lenne úgy feltenni, hogy mikor hány törzse/nemzetsége volt Árpád honfoglalóinak a 9–10. században?

A Krími Kánságban az államalkotó nemzetségekből a hagyomány szerint négynek kellett lenni, ám a különféle külső és belső keletkezésű dokumentumok szerint számuk mégis ingadozott. Bár az államalapításkor csupán két nemzetség – a Sirin és a Barin – neve tűnik fel, a 15. században a számuk már biztosan négyre emelkedett az Argun és Kipcsak nemzetséggel együtt. Így jött létre a Nagy Mongol Birodalomban – ahol valószínűleg a kínaival rokon, égtájrendszer alapján történő, négyes felosztást tekintették ideálisnak – és utódállamaiban szokásos négyes rendszer.⁹⁴ (Az ázsiai steppe keleti végén – a kínai kulturális befolyási övezetben – gyakori volt ennek a kétszerese, a nyolcas, illetve a kilences tagozódás is.)⁹⁵

A hetes szerveződési elv viszont – mely feltehetően a mezopotámiai kultúrában fontos szerepet játszó hét bolygóra vezethető vissza –, úgy tűnik, hogy Ázsia nyugatibb, iráni befolyás alatt álló régióiban volt gyakoribb.⁹⁶ Már az óperzsa birodalomban is felbukkan a hetes felosztás – hét parancsnoka van a hadseregnek, hét bírója a birodalomnak –, s Dáriusz is hét előkelő perzsából álló összeesküvés részeseként ragadta el a Perzsa Birodalom trónját a „bitorló” méd mágustól. (Társai pedig később is befolyásos személyek maradtak a birodalomban, így szabad bejárást élveztek a királyi palotába.)⁹⁷ A Szasszanidák újabb perzsa birodalmának oszlopa pedig kezdetben az a hét nagy nemzetség volt, amelyek közül kettő, a Suren és a Karen, bizonyítható módon korábban, az Arszakidák alatt, a Párthus Birodalom kormányzatában is fontos szerepet játszott, s a hét nemzetség hatalmát Dá-

234.; *Kristó Gyula*: Törzsek és törzsi helynevek. In: Magyar őstörténeti tanulmányok. Szerk. Bartha Antal–Czeglédy Károly–Róna-Tas András. Akadémiai, Bp., 1977. 211–223., vö. *Rácz Anita*: Törzsnévi eredetű helyneveink nyelvi kérdései. In: Helynévtörténeti tanulmányok 2. Debrecen, 2006. (A Magyar Névarchívum kiadványai 11.) 9–29.; *Uő*: A pseudo-törzsnévi eredetű településnevekről. In: Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói. A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus nyelvészeti előadásai. III. Szerk. Hoffmann István–Juhász Dezső. Nemzetközi Magyarágtudományi Társaság, Debrecen–Bp., 2007. 45–55.

93 Az adatok különféle értelmezéseit csokorba gyűjtötte: *Tóth S. L.*: A honfoglalástól i. m. (8. jz.) 123–140.

94 *Schamiloglu, U.*: The Qaraçi Beys i. m. (72. jz.) 223–297.; *Uő*: Tribal Politics i. m. (24. jz.) 19–21.

95 *Elina-Qian Xu*: Historical development of the pre-dynastic Khitan. Doctoral dissertation. University of Helsinki, Faculty of Arts, Institute for Asian and African Studies, 2005. 103. (<https://helda.helsinki.fi/handle/10138/19205>.; a letöltés ideje: 2016. január 29.). A kilences tagozódásra: *Hansgerd Göckenjan*: Lobogó és dob az altáji népeknél. In: Fegyveres nomádok i. m. (10. jz.) 69.

96 *Shapur Shahbazi*: Haft (seven), the heptad and its cultural significance in Persian history (<http://www.iranicaonline.org/articles/haft>); a letöltés ideje: 2016. január 29.). De nem kizárólagosan! Ld.: *Xu, E.-Q.*: i. m. (95. jz.)

97 <http://www.iranicaonline.org/articles/herodotus-vi> (a letöltés ideje: 2016. január 29.).

riusz koráig vezették vissza.⁹⁸ Az egykori Akhaimenida-birodalom másik területén, Baktriában 456-ban a Hephtaliták (’hét nemzetség’) került a hun Kidariták helyett hatalomra,⁹⁹ s a nyugat-ázsiai és kelet-európai steppén a nyugati türkökön, a kazárokon és a kimekeken keresztül egészen az újkorig lehet számolni különféle hetes szerveződésű törzsi/nemzetségi konföderációkkal: például a 16–17. században a nogáj horda részét képező jediszáni (*yedisan* ’hét nemzetség’), illetve jediskuli (*yedi icki uli* ’hét belső ember fiai’) nogájok, vagy a baskiroknál „hét nemzetség” (*yeti irü*), vagy a kazak kicsi dzsüzben az egyik törzs (a *Zseti-ru*, azaz ’hét nemzetség’),¹⁰⁰ de Trepavlov gyűjtése szerint van „hét nemzetség”-e a türkméneknek,¹⁰¹ a kirgizeknek és a karakalpakoknak is.¹⁰² A 16. század elején létrejövő iráni Szafavida állam hatalmi bázisát is a türkmének „hét nagy ojmak”-ja alkotta.¹⁰³ A kora középkori Kelet-Európában pedig szláv környezetben is fel-felbukkant a hetes szám a bolgárok és horvátok történetében.¹⁰⁴ (Anonymusnál az

98 *Lukonin, V. G.*: Political, Social and Administrative Institutions. In: Cambridge History of Iran. III/2. Cambridge University Press, London–Cambridge, 1983. 681–747. „A médek között ugyanis van hét törzs, amely ősi törvény szerint a legnemesebb és a legtiszteltebb foglalkozásokat űzi. A babilóni azt állította, hogy ezeket nem lehet megmásítani. A médek azt mondják, hogy az Arszakidáknak nevezett törzs viseli a királyságot, és ezek helyezik a diadémot a király fejére, egy másik törzsük a katonai erők élén áll, egy következő az államügyekkel foglalkozik, míg egy negyedik egymással vitázók nézeteltéréseit oldja meg, akiknek bíró kell. Az ötödik a lovasság felett parancsnokol, az ezt követő az adókat gyűjti be az alattvalóktól és a királyi kincstárakat felügyeli, a hetedik pedig a fegyverek és a katonai viseletek felvigyázására lett kinevezve. Daireios, Hystaspés fia írta le ezt az ősi törvényt a királyi rendeletekben.” (*Sárközy Miklós*: Párthia öröksége Perzsiában. Arsakida (párthus) legitimációs kihívások a Szászánida Birodalomban. Ókor [2003] 7. sz. 36.) Esetükben ugyanúgy felmerül e nagy házak rokonsága a párthus uralkodóházzal, az Arszakidákkal (ld. uo.), ahogyan Anonymus is rokoníthatta a vezérnemzetségeket az Árpádokkal. Ld. erről: *Zsoldos A.*: i. m. (13. jz.) 189–193.

99 *Czeglédy Károly*: Magyar őstörténeti tanulmányok. Szerk. Schütz Emil–Apor Éva. MTA–Körösi Csoma Társaság, Bp., 1985. 235–243.; *Étienne de la Vaissière*: Is there any ’Nationality of the Ephtalites’? In: *M. Ghose–É. de la Vaissière*: Hephtalites. Bulletin of the Asia Institute 17. (2007) 119–137.

100 *Györffy Gy.*: Tanulmányok i. m. (41. jz.) 105–106.; *Ivanics Mária*: A Nogaj Horda – a nomád birodalomszervezés egyik útja. In: Fegyveres nomádok i. m. (10. jz.) 158.

101 Vámbéry szerint a 19. század derekán eleve hét nagyobb nemzetség/törzse volt a turkománoknak/türkméneknek, s ezeken belül is talált hetes felosztást. (*Vámbéry Ármin*: A török faj etnológiai és etnográfiai tekintetben. Bp., 1885. 470–482.)

102 *Trepavlov, V. V.*: Istorija Nogajskoj Ordy. Vostocnaja Literatura RAN, Moszkva, 2001. 43. Az adatra Ivanics Mária hívta fel a figyelmet, amit ezúton is köszönök neki.

103 Shamlu, Ustadzslu, Rumlu, Takkalu, Dulkadir, Afshar, Qadzsar (*H. R. Roemer*: The Safavid Period. In: Cambridge History of Iran. Ed. Peter Jackson. VI. Cambridge University Press, Cambridge, 1986. 215.) – ám ezek közé is időről időre különböző újabb törzsek is besorolódtak, mint például a Türkmén.

104 Vö. *Harmatta János*: A magyarság őstörténete. Magyar Tudomány 161. (1990) 253–255., illetve a hét „honfoglaló” horvát testvérrel: *Biborbanszületett Konstantin*: A birodalom kormányzásáról. Ford. Moravcsik Gyula. Lectum, Szeged, 2003. 81–82.

Álmos népéhez Kijev alatt csatlakozó „kunok” is hetes tagozódásúak – és a 13. században betelepülő kunok valóban legalább hét nemzetségből álltak.)¹⁰⁵

Am ahogyan arra Várady László és Mándoky Kongur István, valamint – Bibó István munkái nyomán – már Györffy György is felhívta a figyelmet, ezek a számok gyakorta fiktívek – vagy még inkább szimbolikusak – voltak.¹⁰⁶ Hasonló eltérés figyelhető meg a Krími Kánságban a karacsi nemzetségek esetében is: habár a tatár krónikáshagyomány rendre négy karacsit emleget,¹⁰⁷ a külföldi hatalmakkal kötött szerződések aláírói között világosan látszik, hogy a 16–17. században a karacsik száma több is lehetett.¹⁰⁸

1502-ben ugyanis a Krím győzelmével ért véget a Krími Kánság és a Nagy Horda küzdelme a széthulló Arany Horda öröksége felett: a Nagy Horda megszűnt létezni.¹⁰⁹ A Nagy Horda kánjait támogató legerősebb nemzetség, a Mangitok, akik a kánok mellett már Timur Lenk 1380. évi támadása óta szinte folyamatosan uralták előbb az Arany Horda, később pedig az Asztraháni Kánság és a Nagy Horda vezetését is,¹¹⁰ a Volgától keletre, Nogáj Horda néven kíséreltek meg létrehozni egy önálló államalakulatot. Egy kisebb részük azonban, a nogájok belső hatalmi harcaiban alulmaradó Timur bin Manszur bin Edige vezetésével, a győztes Krími Kánsághoz csatlakozott, s ennek a Mangit úrnak a leánya lett Mengli Giráj krími kán felesége.¹¹¹ Mellettük 1508-ban már a Nagy Horda többi országalakító nemzetsége, a Kijatok, a Szidzsiutok és a Kongratok is feltűntek a Krímben.¹¹²

Az ambiciózus krími kán, aki az Arany Horda egykori hatalmának feltámasztásáról álmodozott, örömmel fogadta a Krímben a keletről érkezőket, akiknek számottevő erejét nemcsak steppei hódításai, hanem saját rakoncátlankodó államalkotó nemzetségei, például a túlontúl is nagy hatalmú Sirinek ellenében is fel lehetett használni. Bár Mehmed Giráj igen nagyralátó és erőszakos nogáj politikája 1523-ban a saját halálához és a Krím feldúlásához vezetett, a Manszur-ulinak, azaz Manszúr-finak is nevezett Mangitok ettől kezdve a karacsi nemzetségek illusztris

105 *Pálóczi Horváth András*: Keleti népek a középkori Magyarországon. Besenyők, úzok, kunok és jászok művelődéstörténeti emlékei. Archaeolingua–Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bp.–Piliscsaba, 2014. 156–159.

106 *Várady László*: Revision der Ungarn-Image von Konstantinos Porphyrogenetos. Textanalysen und Reinterpretation zu den Aussagen des Konstantinos Porphyrogenetos über die Politikgeschichte der Ungarn. Byzantinische Zeitschrift 82. (1989) 51–52.; *Györffy György*: A magyar törzsnevek i. m. (92. jz.) 221–223.; *Mándoky Kongur István*: Amu-Darja széles vize. Karcag, 2002. <http://terebeess.hu/keletkultinfo/amudarja.html> (a letöltés ideje: 2016. január 29.).

107 *Schamiloglu, U.*: Tribal Politics i. m. (24. jz.) 46–47.

108 Uo. 53.

109 *Vásáry István*: The Crimean Khanate and the Great Horde (1440s–1500s): A Fight for Primacy. In: The Crimean Khanate i. m. (62. jz.) 13–26.

110 *Vadim V. Trepavlov*: The Formation and Early History of the Manghit Yurt. Bloomington, 2001. (Papers in Inner Asia 35.) Mangit bégek álltak a szibériai és a kazah kánságok uralkodói mellett is (*Ivanics M.*: A Nogaj Horda i. m. [100. jz.] 154–155.).

111 *Ivanics M.*: A Nogaj Horda i. m. (100. jz.) 158.; *Manz, B. F.*: i. m. (26. jz.) 287.: 34. jz.; *Inalcik, H.*: i. m. (28. jz.) 456.: 29. jz.

112 *Schamiloglu, U.*: Tribal Politics i. m. (24. jz.) 202.

társaságához tartoztak, hol az Arginokat, hol a Kipcakokat szorítva háttérbe. A karacsi bégek száma így hosszabb távon ötre emelkedett, mivel a 17. századra a Kipcakok végkép kiszorultak közülük és a Nagy Hordából egykor a Mangitokkal együtt érkező Szidzsiutok is állandó helyet kaptak soraikban.¹¹³

Ez a változás jól követhető mind a krími történelemmel foglalkozó elbeszélő források, mind a különféle államközi dokumentumok nyomán: a karacsi nemzetségek, illetve vezetőik felsorolása/aláírásának sorrendje a mindenkori belső erőviszonyok alakulását tükrözi a kutatók számára.¹¹⁴ A külföldi kutatók több generációja – Marquart, Bury, Dunlop, Macartney, Pritsak, Grousset – meglehetősen egyöntetűséggel alkalmazott hasonló gondolatmenetet a korai magyar történelem forrásaira: ha a DAI-ban a törzsek listáján a kavarak az élen szerepelnek, akkor a törzsszövetség élén a kavarak álltak, s akkor az sem lehetetlen, hogy a magyarok első fejedelme, a vezérnévsor élén álló Álmos/Árpád is kavar lett volna.¹¹⁵ Habár ez a két állítás aligha függhet össze ennyire egyszerű módon,¹¹⁶ egy ilyen törzs-, illetve nemzetségsorolás esetében mégsem tűnhet mindenképpen elvetendőnek az a – sok kutató számára, bizony, nagyon is kézenfekvő – értelmezési lehetőség, hogy a listán a nevek sorrendje a megnevezett alkotóelemek presztízs- és rangsorrendjét tükrözheti.¹¹⁷

Meglepő módon ez az elképzelés mégis gyökeresen eltér attól, ahogyan a magyar tudományosság zöme vélekedett a problémáról. Az 1930-as években

113 Uo. 48–53.; *Katkó Gáspár*: Az Oszmán Birodalom és a Rzeczpospolita határán: Kantemir mirza felemelkedése és katonai pályafutásának első szakasza (1621–1629). PhD-disszertáció. ELTE, Bp., 2016. 115–117.

114 *Schamiloglu, U.*: The Qaraçi Beys i. m. (72. jz.) 284–285.; *Uő*: Tribal Politics i. m. (24. jz.) 45–47. A Timurida Birodalom forrásaiban szereplő törzsek esetében is akadnak utalások a rangsorrendben elfoglalt helyükre: *Csiky Gergely*: The Tuzükät-i Tímür as a Source for Military History. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 59. (2006) 480–481.

115 A vonatkozó irodalom áttekintése: *Uhrmann Iván*: Iulus rex. A gyula-dinasztia, a kabarak és Szent István Intelmei. *Hadtörténelmi Közlemények* 116. (2003) 2. sz. 278–280. Az egyetlen jelentős kivételnek Peter B. Golden számít, aki azonban jól tud magyarul és iskolázottsága okán gyakorlatilag a magyar történetírói hagyományokat képviseli: *Peter B. Golden*: Khazar studies: An historico-philological inquiry into the origins of the Khazars. I. Akadémiai, Bp., 1980. 136–137.

116 Hiszen ez a logika mégiscsak oda vezet, hogy a kazár lázadók fejét, Árpádot magának a kazár kagánnak a tudtával és jóváhagyásával emelik a magyarok fölé, ami többek számára ismét csak elképzelhetetlennek bizonyult, azaz ismételten a források sajátos „átértelmezésére” kellett hogy készítse a kutatókat. Ld. erről Várady László hipotézisét egy olyan, a Kazár Kaganátuson belüli belviszályról, ahol a lázadók nem is a kagán főhatalma, hanem egy „alfejedelem” (Genea Fürst) ellen lázadtak (*Várady L.*: i. m. [106. jz.] 32–34., 55.), illetve Howard-Johnston elgondolását az információk utólagos meghamisításáról, a kavar lázadás „kitalálásáról” (*James Howard-Johnston*: Byzantine sources for Khazar history. In: *The world of the Khazars*. Ed. P. B. Golden–H. Ben-Shammai–A. Róna-Tas. Brill, Leiden–Boston, 2007. 187–188.).

117 Ezt a gondolatot akár maga Németh is megfogalmazhatta volna, hiszen hogy „a csatlakozott népek számára nem az az egyetlen beilleszkedési modell, azt Németh Gyula is bizonyosan sejtette: ő ugyanis az ún. »gyula-törzset«, melyet szintén a Hétmagyartól elkülönülő, ahhoz utólag csatlakozó etnikumnak véli, ennek ellenére »fejedelmi törzsnék« nevezte”. (*Uhrmann I.*: i. m. [115. jz.] 285–286.)

még a kiváló turkológus, Németh Gyula sem ilyen magyarázatot adott a DAI e rövidke mondatára, hanem „megtette” a kavaroakat – talán a mongol birodalomban alkalmazott mintákat szem előtt tartva? – alávetett „segédnépnek”, akik csupán a hadrendben elfoglalt helyük miatt sorolódtak az „első törzsek” közé (tulajdonképpen: elé), valójában mégis alárendelt szerepet játszottak a „Hétmagyar” törzsszövetségben.¹¹⁸ Tette ezt annak ellenére, hogy forrásaink sem a kavaroak legyőzéséről, sem alávetéséről, sem konkrét elővéd szerepükről nem szólnak¹¹⁹ – ellentétben mondjuk az Anonymusnál Kijev alatt vereséget szenvedő, és ez után csatlakozó kunokkal, akiket Németh minden további magyarázat vagy érvelés nélkül egyszerűen „kovár”-nak hív –, vagy a behódoló és Anonymusnál túszokat adó, tehát ténylegesen alávetett népként kezelt, a korai középkorban valóban több ízben előhadvént működő székelyek esetével, akiknek a példái nyilvánvalóan ott álltak Németh gondolatmenetének hátterében.¹²⁰

A magyar történetírásban már korábban meggyökeresedett az eltérő eredetű szövegahagyományok összetartozásának, összefésülhetőségének gondolata – sőt szükségessége! –, amihez a későbbiekben Györffy György éppúgy ragaszkodott, mint Kristó Gyula.¹²¹ (A hadrendben elfoglalt helyzet ötletéből kiindulva pedig végül még egy egész – pusztán nyelvi hipotéziseken „nyugvó” – törzsszövetséget leíró történeti, szervezeti rekonstrukció is született Berta Árpád tollából.)¹²² Így Dénes József vagy Várady László szinte egyedül állt 1988-ban, illetve 1989-ben azzal a magyar szakirodalomban kevésbé közismert véleményével, hogy az általa ismert felsorolások esetében a sorrend egyben rangsort is jelentett. Fontos azonban rámutatni, hogy Álmos, illetve Árpád családja mint uralkodói nemzetség a fejedelmválasztás után már nem feltétlenül volt a korábbi módon „része” az országalkotó „első nemzetségek” hierarchiájának – még akkor sem, ha korábban netán odatartoztak volna –,

118 „Hogy a kovárok nem azért járnak elől a háborúban, mert legbátrabbak és legvitézesebbek, mint ahogy azt Konstantinos mondja, hanem azért mert nem egyenlő rangúak a többi törzsekkel, az világosan következik a törökös szervezetű népeknek abból a szokásából, hogy az újonnan csatlakozott vagy meghódított törzseket elől küldik a harcba.” (Németh Gy.: i. m. [13. jz.] 262.)

119 A kavarookról szóló különféle vélemények rendszerezése: *Uhrmann I.*: i. m. (115. jz.) 273–278.; *Tóth Sándor László*: A kavaroak (kabarok) katonai és politikai szerepe. *Hadttörténelmi Közlemények* 126. (2013) 2. sz. 315–352.

120 *Németh Gy.*: i. m. (13. jz.) 261–262. Azt azonban, hogy a kora középkori magyar hadrendben betöltött „előcsatározó” szerep nem pusztán az adott népesség státuszából, hanem fegyverzetéből, felszereléséből is adódhat, már Veszprémy László is megemlítette (*Veszprémy László*: Egy történeti rejtély nyomában. Kristó Gyula: A székelyek eredete. [Könyvismertetés.] *Aetas* (1997) 2–3. sz. 242.).

121 Ld. Györffy György újraközölt 1941-es és 1958-as tanulmányait a korábbi vonatkozó irodalommal: *Uő*: A magyarság keleti elemei. Gondolat, Bp., 1990. 14., 43–79., továbbá *Kristó Gyula*: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Magvető, Bp., 1980. 115.; *Czeglédy K.*: Őstörténeti tanulmányok i. m. (99. jz.) 118.

122 *Berta Árpád*: Török eredetű törzsneveink. *Nyelvtudományi Közlemények* 92. (1991) 3–40.; *Uő*: Keszi és társai – avagy a magyar törzsnevek török eredete és a rendszer. *Nyelvtudományi Közlemények* 101. (2004) 173–181., vö. *Németh Gy.*: i. m. (13. jz.) 90–91.; *Keszi Tamás*: A magyar törzsnevekről. *Keletkutatás* (1996. ősz–2002. tavasz) 5–14.

így kavár mivoltuk sem feltétlenül következik abból, hogy a DAI nemzetséglísta élén a forrás keletkezése idején épp a kavárok álltak.¹²³

A kérdésre új fényt vethet az is, hogy a Krímben az egyik legelőkelőbb országgalkodó nemzetség, a Sirin is a csatarend élén állt a centrumban – míg a többi nemzetség a szárnyakon kapott helyet –, vagyis a hadban való „előjárás” korántsem feltétlenül jelentett minden esetben alacsonyabb rangú pozíciót a hatalmi rendszeren belül.¹²⁴

Ha tehát a kavárok vizsgálata nem „kanyarodott” volna teljesen más utakra a magyar tudományosságban, s az előző történészgenerációk sora a kavárok történetével nem akarta volna feltétlenül a székelyek vagy Anonymus „kumán”-jai, netán a kálizok történetét is összekapcsolni/megmagyarázni, akár már történeti „közhely” is lehetne, hogy Árpád honfoglalói a menekült kazár lázadók népét – a Mangitok esetéhez hasonló módon – kooptálhatták saját szervezetükbe, s nyolcadik törzsként „az első törzsek rangjára emelték őket”,¹²⁵ – ahogyan az egyébként végső soron akár Anonymus „kumánjaival” is megtörténhetett volna: hiszen ezen „kumánok” vezetői a gesztairó szerint épp olyan esküt tettek Álmosnak, mint korábban a magyarok hét vezére, és Álmos és vezértársai is esküt tettek a velük kötött szövetség megpecsételésére, az egyik vezérük, Ócsád fia, Örs/Örsúr pedig már ott is szerepel Árpád mellett a krónikás hagyomány hét vezére között.¹²⁶

Arról ugyanis, hogy a DAI információjának keletkezési pillanatában fennálló állapot tartóssá válhatott-e, a kavároknak sikerülhetett-e megtartani ezt a pozíciót a későbbiekben is, erről mit sem árulnak el szűkös forrásaink. Ahogyan arról sem, hogy mi is volt az a konkrét politikai szituáció, amiben ez a csatlakozás létrejött, és vajon történt-e esetleg hasonló eset a későbbiekben újabb idegen néprészekkel is, például a besenyőkkel, amelyek esetében pedig – szintén a Mangitoké-

123 Dénes József: A honfoglaló magyarok vezetői és törzseik. Életünk 26. (1988) 1040–1045.; *Váradny L.*: i. m. (106. jz.) 49–52. Például a türk birodalomban használt tamgák szerint világosan elvált egymástól az uralkodó Asina-dinasztia és a hasonló nevű Asina törzs (*Dobrovits M.*: Hatalom i. m. [9. jz.] 60.), a kitajoknál pedig a hatalomra kerülése után a Yelu-nemzetség, mint uralkodó dinasztia, szintén „kivált” abból a törzsből, amelynek eredetileg része és vezetője volt (*Xu, E.-Q.*: i. m. [95. jz.] 135–138. <https://helda.helsinki.fi/handle/10138/19205>). A Timurida Birodalomban a dinasztia felemelkedése után Timur eredeti nemzetségének/törzsének, a Barlasznak az élén sem feltétlenül a dinasztia uralkodói álltak emírként (*Csiky G.*: A közép-ázsiai törzrendszer i. m. [86. jz.] 61.).

124 *Schamiloglu, U.*: Tribal Politics i. m. (24. jz.) 64. A mongol típusú csatarendekben ez volt az egyik legerősebb pozíció, ld. a lengyeleknél: *Richard Brzezinski–Angus McBride*: Polish Armies, 1569–1696. II. Osprey, Oxford, 1988. 46., a Moszkvai Nagyfejedelemiségben: *Evgenij Razin*: A hadművészet története. II. Zrínyi, Bp., 1961. 244–245. A Timurida Birodalomban az alacsonyabb rangú, tamgával nem rendelkező törzsek (ojmakok) harcosai a hadrendben csak a hátrébbben kaphattak helyet: *Csiky G.*: A közép-ázsiai törzrendszer i. m. (86. jz.) 58.

125 *Moravcsik Gy.*: i. m. (71. jz.) 46.

126 *Anonymus*: A magyarok cselekedetei i. m. (53. jz.) 16–17. és *Kézai Simon*: A magyarok cselekedetei. Ford. Bollók János. Osiris, Bp., 2004. 104. Vö. *Pais Dezső*: Úr volt-e valóban Vrsuru? Magyar Nyelv 58. (1962) 146.

hoz hasonló módon – erősen feltételezhető valamiféle dinasztikus összeköttetés az Árpádokkal, és be is települtek az Árpádok uralta területekre.¹²⁷

A szilárd szervezeti keretek keresése, illetve történeti hipotézisek formájában történő folyamatos „újjáalkotása” közben ugyanis a kutatók rendre megfedkeznek arról, hogy a DAI, a muszlim források vagy netán a magyar krónikáshagyomány adott időpillanatra nézve fixnek tűnő beszámolói ellenére valószínűleg mégiscsak egy nagyon képlékeny és nyitott rendszert vizsgálnak,¹²⁸ amelyben a változékonyság legalább annyira fontos elem, mint az állandóság. Ráadásul egy ilyen típusú, steppei szerveződés esetében a „bővülés” azért is lehetett viszonylag könnyű, mert az utókor által konstruált valamiféle tartós etnikai homogenitás egyáltalán nem szerepelt a bővülési folyamatok feltételei között.¹²⁹

A korai magyar történelemben Álmos és Árpád honfoglalóinak 870 és 970 közé eső története pedig mindenféle szempontból igencsak mozgalmas lehetett: régi területek veszttek el és új területeket vettek birtokba, új nemzetségek tűnhettek fel az egyre gyarapodó, sokáig egyre sikeresebbé váló hatalmi szervezetben, ugyanakkor arra is volt lehetőség, hogy a kudarcok nyomán „vezérek”, illetve „vezérnemzetségek” veszítsék el korábbi hatalmi pozícióikat, közben pedig akár új „szövetségi” és dinasztikus tisztségek keletkezzenek, netán enyészzenek el, sőt akár egyes néprészek is kiválhattak közben,¹³⁰ anélkül, hogy a steppéről ismert tradicionális, de mégis nagyon rugalmas hatalmi/ideológiai keretrendszernek mindeközben feltétlenül érdemben meg kellett volna változnia.¹³¹

127 A besenyőkről: *Hatházi Gábor*: Az Árpád-kori magyar hadszervezet nomád elemeinek kérdéséhez. *Besenyők. Hadtörténelmi Közlemények* 103. (1990) 2. sz. 24–41.; *Uő*: A besenyő meglepedés régészeti nyomai Fejér megyében. *Savaria. Pars Archaeologica* 22. (1992–1995) 3. sz. 223–248.; *Pálóczi Horváth A.*: i. m. (105. jz.) 37–38., 43–48. Anonymusnál Taksony fejedelem felesége „kumán”, amit a hazai kutatás a besenyő mellett kabarként, kazárként, sőt volgai bolgárként is interpretált (*Anonymus*: A magyarok cselekedetei i. m. [53. jz.] 70.: 344. jz.).

128 Az általában lebecsült vagy figyelmen kívül hagyott, néhány éves vagy évtizedes kronológiai eltérések lehetőségének jelentőségét már Czeglédy Károly is kiemelte (*Czeglédy K.*: Östörténeti tanulmányok i. m. [99. jz.] 123–124.).

129 A Krim esetében is teljesen eltérő, török (a Kipcsak), mongol (a Barin és Argin) és jász/ász (a Sirin) történelmi hátterű nemzetségeket találunk a karacsi nemzetségek között, amelyek esetében az akár sok száz évvel korábbi ismert, akkor még talán valóban sajátos és eltérő etnikai jelleget tükröző elnevezések már semmiféle megragadható differenciát nem jelentettek a mai krími tatárok etnogenezisének részévé váló népcsoportok között (*Ivanics M.*: Die Sirin i. m. [62. jz.] 30.). A mongol népek közé sorolt kitajok és a török népek közé sorolt ujgurok szimbiozissáról: *Róna-Tas A.*: i. m. (79. jz.) 5–10. A magyar tudományosságban a „történeti alkotmány” szempontjából korábban meghatározónak vélt aktus, a „vérszerződés” tárgyalása, ami szintén lehetőséget kínálna ilyen jellegű problémák vizsgálatára, évtizedek óta teljesen a kutatás perifériájára szorult, ld.: *Boba Imre*: The federal structure of the earliest Hungarian polity: the role of the 'Covenant of Blood'. *Ural-altaische Jahrbücher* 63. (1991) 99–122.; *Terplán Zoltán*: Az etelközi fejedelmválasztás és vérszerződés kérdéseiről. *Századok* 130. (1996) 969–978.; *Obrusánszky Borbála*: Néhány magyar történeti hagyomány párhuzama a belső-ázsiai forrásokban. In: *Folklor és történelem. Szerk. Szemerényi Ágnes. Akadémiai, Bp., 2007. 71–82.*

130 Anonymus történetében pl. Zovárd és Kadocsa a népével a Balkánra, „Görögországba” távozik: *Anonymus*: A magyarok cselekedetei i. m. (53. jz.) 39.

131 Ezekről a lehetőségekről korábban: *Németh Gy.*: i. m. (13. jz.) 32–33.

JÁNOS B. SZABÓ
THE STRUCTURE OF POWER OF THE HUNGARIANS
IN THE 9TH AND 10TH CENTURIES IN THE MIRROR OF HISTORICAL
ANALOGIES FROM THE STEPPE

For an understanding of certain features of early Hungarian history the well-documented history of the Crimean Khanate seems to offer a useful analogy. The respective environments of the Crimean Tatars and the conquering Hungarians are comparable from several regards, and such a comparison makes it possible to interpret the little evidence we have about the military and political conditions in the period of the Hungarian conquest and subsequent foreign campaigns in the light of what is known about the relationship between the foreign military and diplomatic activities of the Crimean Khanate and its interior structures – thus detaching ourselves from the generally futile terminological debates.

The period between the fall of the Uyghur Empire and the rise of the Mongol power, a period of steppe history dominated by the dispersal of „sovereignty”, separatism instead of universalism, and the growth in force of local interest groups, offers several interesting parallels with the phenomena that could be observed after the collapse of the Mongol imperial structures of the Ghengisids.

As far as we know, the kindreds led by the so-called karachi beys constituted one of the foundations of the Crimean Khanate right from its establishment. Officially, it was the four karachi beys that chose from among the members of the ruling dynasty the new khan; his election and institution was followed by mutual oath-taking, in the manner of the treaty of blood in the history of Anonymus. Moreover, according to the DAI, at the election of the first ruler, the „first voevode” called Levedi even enjoyed a right of proposal similar to that of the bas karachi.

Although the Crimean Tatars obviously constituted a „people under one authority”, the ruler could nevertheless only decide in important issues of foreign policy after taking counsel with the karachi beys – as the archontes of the „Turks” also decided in council about the proposed cooperation against the Pechenegs brought to them by the Byzantine cleric Gabriel. Nor was the relationship maintained with foreign powers a monopoly of the khan – a situation that is also hinted at in the case of the „Turks” both by the address of a Byzantine imperial letter „to the archontes of the Turks” and by Byzantine political practice.

Although the karachi status was always held by four or five kindreds in the Crimea, these were not always the same. When one of them became weaker for some reason, it fell back in prestige as well, and could thus be excluded from the ranks of the privileged karachi kindreds for quite some time. It is probable that the power relations of the conquering Hungarians constituted a similarly fluid and open structure, in which change played as important a role as stability.

CONTENTS

STUDIES

- János B. Szabó: The Structure of Power of the Hungarians in the 9th and 10th Centuries in the Mirror of Historical Analogies from the Steppe 355
- Béla Vilmos Mihalik: The Holy See and the Idea of a Hungarian Electorate in the Late 17th Century 383
- Ferenc Tóth: The Thoughts of an Enlightened Ruler before the Enlightenment. The Political Testament of Duke Charles of Lorraine, a Forgotten Source of Hungarian History 409
- Balázs Ablonczy: On the Tumbleweed. The Paris Years of Tibor Baráth (1930–1939) 429
- Gergely Krisztián Horváth: Ateliers, Careers, Methods. New Perspectives for the Study of Village Researchers in the Interwar Period 451

WORKSHOP

- László Pószán: The Changing Image of the Teutonic Order in Hungary during the Reign of Andrew II 465
- Balázs Sudár: The Battle of Zsarnóca (1664) – through Ottoman Eyes 475

DOCUMENTS

- From the Oeuvre of Zsigmond Jakó (*Edited by: Klára Jakó*) 483

REVIEW ARTICLE

- Szigetvár, 1566. Conference Report (*Gábor Kármán*) 493

E számunk szerzői

ABLONCZY BALÁZS PhD, tud. főmunkatárs (MTA BTK TTI) • B. SZABÓ JÁNOS PhD, tud. munkatárs (Budapesti Történeti Múzeum) • HORVÁTH GERGELY KRISZTIÁN PhD, tud. főmunkatárs (MTA BTK TTI) • **JAKÓ ZSIGMOND** • KÁRMÁN GÁBOR PhD, tud. munkatárs (MTA BTK TTI) • MIHALIK BÉLA VILMOS PhD, tud. munkatárs (MTA BTK TTI) • PÓSZÁN LÁSZLÓ PhD, habil. egy. docens (Debreceni Egyetem) • SUDÁR BALÁZS PhD, tud. főmunkatárs (MTA BTK TTI) • TÓTH FERENC PhD, tud. főmunkatárs (MTA BTK TTI)

MTA BTK TTI = Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézete

Folyóiratunk közlési szabályzata a www.tti.btk.mta.hu honlapon olvasható